

Tartu Ülikool
Semiootika osakond

Agne Pilvisto

KEELELISI ASPEKTE KARAKTERILOOMES, RUDOLF IKKA NÄITEL

Bakalaureusetöö

Juhendaja: Ülle Pärli

Tartu
2014

Sisukord

Sissejuhatus	3
1. Ülevaade senisest uurimisest ja probleemiseade	4
1.1. Romaani «Elu ja armastus» ning Rudolf Ikka vastuvõtt kaasajast tänapäevani	4
1.2. Tammsaare ilukirjanduslikust keelest ja stiilist.....	10
1.3. Teoreetilised eeskujud, töö ülesehitus ja eesmärgid.....	13
2. Tammsaare, Ikka ja sõnad	15
2.1. Sõna kui saladus	15
2.2. Rudolf Tammsaare	21
3. Inimene, elu ja armastus	28
3.1. Rudolfi pihtimused	29
3.2. Lobisev inimene	34
3.3. Usk ja neitsilik lunastus.....	40
3.4. Ajalik ja ajatu armastus	46
Kokkuvõte	54
Summary.....	57
Kirjandus	59

Sissejuhatus

Bakalaureusetöö «Keelelisi aspekte karakteriloomes, Rudolf Ikka näitel» võtab vaatluse alla romaani «Elu ja armastuse» (1934) ühe peategelastest, kellel on Anton Hansen Tammsaare loomingus küllaltki erandlik positsioon. Rudolf Ikka (kujutamise) ebatavalisus seisneb eeskätt otsekõnes esitatud pikkades monoloogides, mille ebaproportsionaalne maht paistab silma nii dialoogide kui ka romaaniterviku raames. Sellest on tingitud ka siinse töö keelekeskne lähenemine.

Töö tugineb valdavas osas romaani senisele retseptsioonile, mis on oma kriitika suunanud enamasti just Rudolf Ikka ja tema kummalise kõnelemise kommenteerimisele, leides samas, et «Elu ja armastuse» süžeeiline ja temaatiline kese peitub just temas. Läbivalt on osutatud sellelegi, et tegemist on äratuntavalt autorilähedase tegelasega, kes sageli väljendab Tammsaare publitsistilisi seisukohti, kuid esindab tema filosoofiat ka laiemas mõttes.

Rudolf Ikka eripärasest kujutamiski viisis võib näha taotluslikku orienteeritust keelele, mis oma stiililt hõlmavad laia amplituudi Tammsaare keelepoeetilistest võtetest: esile on toodud näiteks skeptilist filosoferimist, paradokside rohkust, dialektilisust, kordusi, sõnatähehindustega mängimist jm. Samuti läbivad romaani eksplitsiitselt keelele enesele suunatud arutlused, mis tegelevad sõnade toimega nii inimsuhetes kui ka kultuuris tervikuna.

«Elu ja armastuse» retseptsioonist ja tõlgendustest ning Tammsaare poeetilistest vahenditest antakse ülevaade peatükis 1. *Ülevaade senisest uurimisest ja probleemiseade*, milles tutvustatakse ka töö ülesehitust ja vaatluse põhimõtteid. Varasematest tõlgendustest võib näha vastuolusid ja ka mitmeti varieeruvaid rõhuasetusi, mis aga kindlasti ei kata kõiki Rudolfi karakteri tahke. Seega võimaldaks uudne ja karakteri kujutamiski viisi omapärast lähtuv vaatlus täita seni tähelepanuta jäänud lüngad.

1. Ülevaade senisest uurimisest ja probleemiseade

«Elu ja armastus» (1934) on Tammsaare loomingutervikuga tegelevates töödes võrdlemisi kõrvalisele positsioonile jäetud, ühtlasi on see ainus romaan, mis kuni praeguseni oli pärast esmatrükki ilmunud vaid Tammsaare kogutud teoste sarjades. 2014. aasta uustrüki järelsõnas rõhutab Maarja Vaino, et «romaanide vastuvõtt on igas ajas jäänud mõneti vastuoluliseks». (Vaino 2014: 302) Selle vastuolulisuse illustreerimiseks esitan kokkuvõtva ülevaate retseptsioonist alates romaani ilmunisest kuni tänapäevani, mille käigus keskendun peamiselt Rudolf Ikka kohta käivatele põhiseisukohtadele – nende toetudes põhjendan ka oma uurimisteema rõhuasetusi ja keskendumist just sellele tegelasele.

1.1. Romaani «Elu ja armastus» ning Rudolf Ikka vastuvõtt kaasajast tänapäevani

«Elu ja armastus» ilmus Tammsaare epopöast aasta hiljem, ehkki Rudolf Ikka oli juba IV köite kirjutamise ajal «kirjaniku teadvuses omandanud elulised kontuurid» (Puhvel 1984: 330). See keerukas tegelane oli juba ise niivõrd mahukas aines, et nõudis omaette teost, uute rõhuasetuste, konteksti ja väljendusvahenditega, mille jaoks Indreku ja Karini armastuslugu¹ jäänuks liiga kitsaks. (samas, 330–332)

Ilmumisaegne kriitika 1934. aastal oli pea ühetooniliselt negatiivne, seda eriti tänu Friedebert Tuglase autoriteetsele ja ettekirjutavale arvamusele. Tuglas alustab oma retsensiooni paljutsiteeritud sõnadega «[k]uskilt olematuse udust ilmuvad olude näitelavale nukud-marionetid, hakkavad meie üllatuseks kõnelema, kõnelevad enese hõõguv-elavaiks ja kaasaelamisele sundivaiks (...)»² ning ületavad seeläbi koguni inimliku hingeelu piirid. Ainestikult peab ta romaani lähedaseks «Tõe ja õiguse» IV osaga, ehkki ühiskondlik tasand olevat «Elus ja armastuses» välja arendamata jäetud. Irmas näeb ta sümpaatset naiskuju, kelle

¹ Tammsaare plaanis Ikkat esialgu «Tõe ja õiguse» IV romaani paigutada. (Puhvel 1984: 330)

² Heino Puhvel osutab sellele tsitaadile ja möönab, et see käib «küll kõigepealt Rudolf Ikka kohta.» (Puhvel 1984: 333)

liialt passiivne armastus aga mõneti «botaanilise» nähtusena mõjub. Romaani psühholoogia ja sündmustikuline tuum peitub Tuglase arvates Rudolfis, kelle lõpmatult vastuoluline ja skeptiline jutulõng hägustab aga nii tema enese kui kogu teose piirjooni. Ühtlasi toob ta välja, et Ikkaga räägib kaasa ka autor ise, kuid «[n]ende mõlemate skepsis ei lasse tõsist psühholoogilist probleemi tõsisena võtta.» (Tuglas 2004: 286–289)

Tuglasele sekundeerib ka Ants Oras (1934), kes näeb Ikka kiusakas sõnade ja mõtetega žongleermises autori enese pinnapealset kirjutamiskergust: «Autori kirjutamishoog upub loiult tegutseva, kuid seda innukamalt ja venepärasemalt kõneleva mehe filosofeeringuisse». Samuti heidab ta Tammsaarele ette sõnade korrumtamist kõikvõimalikes kontekstides, eemaldades neilt seeläbi «viimse tähendusüdi ja stiiliväärtuse». (Oras 2009: 232–233)

Tammsaare 60. juubeli puhul 1938. aastal avaldatud artiklites on suhtumine Rudolfisse leebem: Daniel Palgi näeb Rudolfis autori «kunstliku võtet», mille abil kogu sündmustik lahti koorub (Palgi 1938: 31). August Annist peab romaani «intellektualistlik-hedonistlikku» temaatikat samuti lähedaseks epopöa IV osaga ning Ikka tegelases (ja tema nimes) selle probleemistiku üldistust. Et tema intellekt on tammsaarelikult läbinägelik, siis peab ka Annist teda küllaltki autorilähedaseks tegelaskujuks: «Ja siis tundub, nagu oleks temas midagi nii traagilist joont, mille kaudu teda tunneks nagu olevat õige lähedalt sugulane ka autoriga». (Annist 2011: 346–347).

Järgnevatel kümnenditel – stalinismi- ja sulaajal³ – ei ilmunud Rudolf Ikka karakteri mõtestamise seisukohalt midagi tähelepanuväärselt uuenduslikku, vahemärkuse korras võiks aga ära märkida ühe Helene Siimiskeri mõtte, mille kohaselt teeb autor Ikkast «oma liitlase pilkenoolte lennutamisel rea aktuaalsete pahede pihta, lastes tal pahatihti filosofeerida üle oma subjektiivsete eeldustegi» (Siimisker 1962: 199).

1970.–1980. aastatel hoogustus Tammsaare uurimine tema sajanda juubeliaasta (1978) tõttu (Hennoste 2013: 163), sh ilmus mitmeid uuenduslikke tõlgendusi ka «Elu ja armastuse» kohta.

³ Tammsaare uurimises olid valdaval kohal marksistlikud tõlgendused ning sellele järgnenud mõnevõrra vabamates tingimustes lihtsalt ühiskonnakriitilise ja eluloolise dominandiga uurimused, mis vabastasid ta küll range sotsrealismi ikke alt, milles aga ideoloogiliselt sobimatuid kihistusi sai mainida vaid kriitiliselt ja möödaminnes (Vaino 2011: 13–14; Hennoste 2013: 153–154)

1977. aastal pühendas Endel Köst «Elu ja armastuse» retseptsioonile eraldi uurimuse⁴, mille kohaselt kaasaegne tõlgendus oli võrreldes ilmunisajaga mõnevõrra süvenenum, paremini mõisteti romaani ühiskondlikku ja eetilist tasandit, ometi avaldati nii 1930ndatel kui 1970ndatel «rahulolematust rohkete arutluste üle». Köst kinnitab arusaama Ikkast kui autori arvamuste väljendajast ja toob esile tema tammsaarelikku paradokslemist. Romaan põimib nii kaasaegseid kui ka üldinimlikke probleeme ning on seotud Tammsaare tolleaegse ajakirjandusliku aktiivsusega. (Köst 1977: 98–99)

1978. aastal avaldas Siimisker artikliseeria «Sünni ja surma motiiv A. H. Tammsaare loomingus», milles vaadeldakse erinevate tegelaste surmade siselulisi tegureid, sh ihadest rikutud mentaliteeti – ühe näitena käsitleb ta just Rudolf Ikkat. (Siimisker 1978: 836)

1983. aastal avaldas Endel Nirk «Ühe ammu aegunud mõrvaloo järeljuurdluskatse», mis asetses tolleaegses kirjandusteaduses üsna esinduslikule kohale (Hennoste 2013: 166) ja oli ka Rudolfi karakteri mõtestamisel murranguline. Inspireerituna ennekõike Mihhal Bahtini⁵ Dostojevski-käsitlustest leiab Nirk, et Ikka kõneluste peamine tunnus on lõpetamatus ja pidev sisemine poleemilisus, mis ei ole suunatud ainuüksi iseendale ega Irmale, ta pöörduks justkui kellegi kõrvalseisja, tunnistaja või kohtumõistja poole. Seeläbi ilmneb Rudolfi kõne pidev opositsioonilisus, vastandseisukohtade läbiv kõrvutamine: ta on «vaheldumisi või ka samaaegselt südamlilik ja küüniline, aus ja alatu, moraalne ja paheline, stoiline ja hoolimatu, kannatav ja kannatust toov». Samuti rõhutab Nirk autori hoidumist oma tegelasele ise hinnangute ja iseloomustuse andmisel, Rudolfi olemus seisneb tema enese lakkamatus refleksioonis: «Me peaausjalikult kuuleme teda, kuna kõik see, mida me näeme ning teada saame peale tema sõnade, on kõrvaline ja jääb nn targutuste varju (...)». Ühtlasi näib ta teadlik olevat oma saatuse paratamatust lõpplahendusest. (Nirk 1983: 181–182)

1984. aastal ilmunud «Elu ja armastuse» uustruki järelsõnas rõhutab Heino Puhvel Nirgi käsitluse uuenduslikkust, ent osutab ka autori ideoloogia tähtsusele Rudolfi kujutamisel, kelle kaudu avatakse «moraalselt nihestatud inimese mitmesuguseid käitumisvõimalusi». Irma kujutamiseviisi peab ta lähedaseks Karini omale, kuna põhirõhk on tema siseelu kirjeldamisel. Rudolfis seevastu on keeruline näha ühtset karakterit, kuna lugeja ei saa teada

⁴ Tähelepanuväärne on siinkohal muidugi tõik, et romaani vastuoluline retseptsioon ise uurimisobjektiks osutus – Kösti arvates oli see vajalik ennekõike «Elu ja armastuse» integreerimiseks kaasegmesse Tammsaare-kaanonisse (nt kirjanduse õpetamisel koolides) (Köst 1977: 101–102).

⁵ Nirgi paralleel Bahtini poliifooniakontseptsiooniga on mõneti liialdatud või ebatäpne. Kindlasti on igale Tammsaare tegelasele antud iseseisev hääl, need aga pole sugugi võrdväärsed – tädi Anna ja Lonniujud on kõvasti karikeeritud ja lihtsustatud, ka Irma puhul lubab jutustaja endale tugevalt hinnangulisi otsustusi. Ühtlasi kõlavad teiste tegelaste hääled võrreldes Rudolfiga märksa vähem autoripäraselt.

ei tema minevikust, päritolust ega ka tööelust, «ainult seda peame uskuma, et ta on jõukas ärimees». Lisaks sellele kõneleb Ikka Tammsaarega sarnases keeles, mis ühes tema nimega peaks osutama karakteri laialivalguvatele piirjoontele. Tema kõnelusi ilmestavad pardoksid kitsalt keelelises, kuid ka laiemalt kogu romaani kontekstis, kus vastamisi seisavad elutraagika ja narrkoomilisus, hedonism ja rikkumata armastus, tõde ja vale, loogika ja mõistusevastasus jne. (Puhvel 1984: 333–338)

Rudolfi paradoksaalsusele üldisemal tasandil on osutanud ka Ilmar Vene ⁶, kes peab teda kahe ühitamatu arhetüübi – Don Juani ja Wertheri kombinatsiooniks: «Meelteinimesena harrastab Rudolf parimat kõikidest eluviisidest, kuid tundeinimene temas hindab säärast eksistentsi halvimaks. (...) Don Juan tahab tunda elust rõõmu, kuid Werther mürgitab iga vaba minuti.» (Vene 1997: 111)

2001. aastal ilmunud «Eesti kirjandusloos» on romaanile pühendatud vaid paar lõiku, kus aga esmakordselt tuuakse sisse lunastuse mõiste – Epp Annus loob paralleeli Indreku ja Ikka vahel, kes mõlemad otsivad naise kaudu elumuutust ja pääsemisvõimalust (Annus 2001: 287).

Seni uusim tõlgendus on ilmunud Jaan Unduskilt, kes artiklis «Armastus ja sotsioloogia»⁷ on pühendanud märkmisväärse osa ka Rudolf Ikka monoloogide kommenteerimisele ning leiab, et tema «kõned on omamoodi esseistlik seletus Tammsaare teoste armastusintriigide juurde», mille tuum seisneb platoonilises armastuskontseptsioonis. Nirgi kaudu osutab ka tema Bahtini Dostojevski-töödele ning peab asjakohasemaks tuua paralleel hoopis Ikka ja «põrandaaluse inimese» sisemiselt pingestatud kõneluste vahel – dialogism avaldub tema sõnul eeskätt Ikka enda monoloogide raames, mitte niivõrd erinevate tegelaste vestlustes. Samuti põhjendab ta veenvalt seisukohta, et Rudolf on autori filosoofia teadlik kehastaja. (Undusk 2013: 255–279)

Vaino järelsõna romaani uustrukile (2014) on peamiselt senise vastuvõtu kokkuvõte, ehkki esitab mõningaid täiendavaid fakte: «Elu ja armastus» on tõenäoliselt Tammsaare kiireimini kirjutatud romaan (käsikiri olevat valminud kõigest paari nädalaga) ning sisaldab endas palju kultuuripoliitilisi mõtteid, mis «Tõe ja õiguse» konteksti ei mahtunud või ei

⁶ Ilmar Vene kaudu võib ühtlasi osutada uuele perioodile Tammsaare retseptsioonis. 1990ndatest alates käsitletakse Tammsaare filosoofilisi, mütoloogilisi ja teoloogilisi aspekte, rõhutades nende motiivide keskust eriti «Tõe ja õiguse» ning «Põrgupõhja uue Vanapagana» näitel. Samasse perioodi jäävad ka uued kirjandusteoreetilised (maastikusemiootilised, narratoloogilised, feministlikud, psühhoanalüütilised, diskursiivsed jt) uurimissuunad. (Vaino 2011: 15–20)

⁷ Antud artikkel ja samanimeline kogumik on pühendatud eeskätt romaanile «Ma armastasin sakslast» ning põhineb 2006. aasta Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse poolt korraldatud seminaril.

sobinud. Romaani negatiivses retseptsioonis oli autor sügavalt pettunud ning leidnud, et selle uuenduslikkus on kaasajale mõistetamatuks jäänud. Vaino rõhutab, et tegemist on samavõrd ühiskonnakriitilise kui armastusromaaniga, mille kandvam osa peitub Rudolfi targutustes-monoloogides. Samuti võtab ta kokku seniste kommenteerijate osutuse Tammsaare ja tema tegelase vahekorra: «võime Rudolfis näha kirjaniku *alter ego*». Tegelasena asetub Rudolf «Tõe ja õiguse» Indreku ja «Ma armastasin sakslast» Oskari vahele, seda tema kõikehõlmava skeptitsismi ja armastusvõimetuse tõttu. Järelsõna lõpetab Vaino üleskutsega: «Saame näha, kas tänane lugeja on rohkem valmis leidma «targutamise» alt Tammsaare mõtterikast filosoofiat ning filmiliku süžee alt valusalt ja igavesti korduvat armastuse lugu.» (Vaino 2014: 301–314)

Oma tööga püüan sellele üleskutele vastata. Kirjule retseptsioonile tuginedes võib öelda, et «Elu ja armastuse» paremaks ja terviklikumaks mõistmiseks on suur töö juba ära tehtud. Esiteks peitub romaani põhimõtteline tuum Rudolf Ikka kõnelustes⁸ ja nagu ilmnes, siis ei saa teda vaadata Tammsaare publitsistlikest ega ka üldfilosoofilistest seisukohtadest eraldi. Tema monoloogid hõlmavad autori pilgu läbi nähtud kaasaja- ja inimelu probleemistikku üldiselt, samal ajal on ta ka ise nende nähtuste kehastus: kesketeks teemadeks võib sealjuures pidada ühiskonnakriitikat ning moraali- ja armastusfilosoofisi küsimusi. Kuna palju on osutatud ka Ikka eripärasele keelekasutusele – tammsaarelikule paradokslemisele, targutamisele ja filosoferimisele ning dostojevskilikule dialogismile ja karakteri lõhestatusele väga mitmes vastandlikus suunas – siis annan peatükis 1.2. ülevaate ka Tammsaare ilukirjandusliku stiili eripäradest.

Töö sisupeatükkides lähtun lisaks retseptsioonile teistestki autoritest, kes on tegelenud Tammsaare kirjandusloome ja -loomusega tervikuna ning kelle tõlgendused võimaldavad mõista romaani ja Ikka kõneluste seni varjatuks jäänud kihistusi.

Kuna Tammsaare uurimine on olnud äärmiselt laiahaardeline⁹, siis tuginen teemapeatükkide raamistamisel eeskätt Maarja Vaino monograafias «Irratsionaalsuse poeetika A. H. Tammsaare loomingus» (2011) esitatud seisukohtadele. Vaino töösse on integreeritud

⁸ Muidugi kõnelevad ka teised tegelased romaani kesketel teemadel, märkimisväärne osa on pühendatud ka Irma Vainu siseelu peegeldamisele – töö rõhuasetused ja maht ei võimalda seda aga põhjalikumalt uurida.

⁹ Ka Vaino ise on mõõnud, et ühe uurituima ja kanoniseerituima kirjanikuna võib Tammsaare taastõlgendamine mõjuda mõnevõrra ülekiülluslikult: «Kuigi see võib kõlada liialdusena, peab senist retseptsiooni üle vaadates tõdema, et Tammsaaret on uuritud alles liiga vähe. Tema loomingus peituvaid kihistusi saab ja tuleb uurida veelgi põhjalikumalt. Alles seejärel avaneb ka Tammsaare realismi sünteetilisus, selle sümboolne jõud.» (Vaino 2011: 22) Kuna uus(im) põhjalik süntees Vaino töö kujul nüüd olemas on, siis tundub sellest lähtumine kõige asjakohasem ka siinse töö kontekstis.

ulatuslikus mahus Tammsaare seniseid uurijaid, tema mõtlemise taustale asetuvaid filosoofe ja kirjanikke, kogu tema looming, märkimisväärses osas publitsisikat ja ka biograafilisi fakte. Irratsionaalsuse all mõistetakse eeskätt mõistusevälist elutunnetust ja selle ilukirjanduslikku väljendust, kuid selle koondmõiste alla mahutub lisaks Tammsaare poetikale ka autoripärane maailmavaade tervikuna. Rudolf Ikka on Vaino töös küll esindatud, ent mitte võtmelise tegelaskujuna. Poeetilised motiivid nagu saladuslikkus, neitsilik lunastus, lobisemine jt on aga avatud ka «Elu ja armastuse» kontekstis, millele viidatakse jooksvalt analüüsi käigus.

Peale Vaino lähtun veel Tõnu Õnnepalu esseest «Tammsaare kui eestluse alustekst/eestlase pealistekk» (2011), mis põhineb 2000. aastal peetud ettekandel Eesti Kirjanduse Seltsi eestluse-teemalisel konverentsil. Õnnepalu jagab mitmeid Vaino seisukohti, mis aga (ilmselt) hilise ilmumisaja tõttu tema töös käsitlemist ei leia. Õnnepalu lähenemises ongi oluline just Tammsaare eestipärasuse aspekt, millele ta läheneb küll mööndustega (asendades 'alusteksti' 'pealistekiga'), ent teeb siiski olulisi tähelepanekuid näiteks Tammsaare (ja eesti) keele ning religioossete tõekspidamiste kohta. Märkimisväärne on seegi, et vahetult enne konverentsi väidab ta lugenud olevat just «Elu ja armastust» ja lähtub üldistuste tegemisel sageli selle romaani eripärast, sh Tammsaare jutustamisstiilist.

Mihkel Muti artikkel «Tamjevski ja Dostossaare» (2014) on uusim Tammsaaret ja Dostojevskit kõrvutav käsitlus, mis on siinse töö kontekstis oluline juba teemavaliku tõttu. Ka Mutt lähtub suuresti Tammsaare isikupärast (ka eluloost ja ajaloolisest keskkonnast) ja kirjeldab tabavalt tema tegelaste kõneluste, elufilosoofia ja religioossuse äratuntavat autoripärasust, mis ilmneb selgesti just vene suurkirjaniku taustal.

Sisupeatükkides leiduvad põgusad viited veel järgnevatele Tammsaare-uurijate kirjutistele: Maire Jaanuse «Tammsaare ja armastus» (2005), Elem Treieri «Tammsaare ja transtsendentne inimene» (2000), Marina Grišakova «Mõtteid Tammsaarest, Nietzschest ja Dostojevskist» (2005), Rein Unduski «Romaani ma armastasin sakslast vormist ja struktuurist» (2013), Mirjam Hinrikuse «Dekadentlik modernsuskogemus A. H. Tammsaare ja nooreestlaste loomingus» (2011).

Läbivalt tsiteerin ka Tammsaare publitsistikas ilmunud artikleid.

1.2. Tammsaare ilukirjanduslikust keelest ja stiilist

Siinse töö keelelise rõhuasetuse tõttu oluline anda ülevaade ka nendest Tammsaare-uurijatest, kes on tegelenud peamiselt tema ilukirjandusliku keelekasutusega.

Kõige varasem Tammsaare stiilikriitika kuulub kaasaegsele kirjanduspatroonile Tuglasele, kellel oli Tammsaare stiili kohta öelda peamiselt seda, et tal see puudub või on puudulik (Siirak 1977: 60–63). Peaasjalikult häiris teda erinevate stiilide oskamatu kokkupuimimine ning kohatine ebaselgus – näiteks sõna *umbes* kasutamisel: «kunstis ei tohi olla midagi umbes» (Tuglas 1923: 141). Pärast «Tõe ja õiguse» ilmumist pidi Tuglas ometi tunnistama, et «[d]etailid, milles ta oma terviku loob, on iseenesest väikesed ja igapäevased, samuti kui tema sõnastusel puudub nähtav artistlikus ja monumentaalsus. Kuid lükkides neid pisikilde orgaaniliselt üksteise kõrvale saavutab ta ometi midagi väga vastupidavat.» (Tuglas 1933: 51)

See haakub ka Tammsaare enese nõuetega kirjandusteose stiili osas, milles eelistas loomulikkust, lihtsust ja elulähedust. Samuti rõhutas ta vormi ja sisu koosmõju, mis on lahutamatu kirjaniku elutundest, sisemisest hingestatusest. Keeleuuendustesse suhtus ta teatava skepsisega, eriti tehnilike sõnade kasutamisse ilukirjanduses, kus palju mõjusamaks pidas just igapäevaste sõnade autoripärast kasutamist. (Mandri 2013: 19–21)

Luules on Tammsaare kirjeldanud «juhtumisi, kus sõnade tähendus, nende põimitult keskendatud kogu-tähendus lõi unustamata silmapilkusid. Meelest vaibus sõnade kõla ja ma andusin mingisugusele sisemisele, tähenduse loodud avaruste helinale, mille sünnitamises ainult muusika sedasama võib. (...) Mõne lihtsa ja päris hariliku sõnaga nõiuvad laulikud (...) imelise helevuse lugeja hinge ja helevus laieneks nagu terveks looduslikuks ilmavaateks, avarduks nagu omasuguseks ilmaks» (Tammsaare 1988: 224–225).

Tammsaare enese keele erilist kõla on kirjeldanud Erna Tilleman, kelle 1940. aastal avaldatud lingvistiline analüüs (tagasihoidliku pealkirjaga «Mõni tähelepanek Tammsaare lausestruktuurist ja sõnastusstiilist üldse») on siiani üks põhjalikematest. Ta kirjutab, et Tammsaare jaoks peegeldub loodus peamiselt helides ja hääldes, mis on «enamasti nukrad ja kurvad, kooskõlas autori vaimulaadi resigneerunud-melanhoolse põhihoiakuga.» Autori stiilis näeb ta ühtlasi teatavat seost rahva vaimse omapära ja keelekasutusega ning ümbritseva elukeskkonnaga üldisemalt. Tilleman toob esile Tammsaare skeptilist filosoferimiskalduvust

meeleliste piltide kujutamise asemel: ta on «eeskätt mõtleja, mitte maaliija». Tunnuslikud on pikad koondlaused ning verbi keskasend, mis kuuluvad «rahuliku eepilise stiili» juurde, nii ei varieeru lugemisrütm ka äkksündmuste või afektiseisundite kirjeldamisel. Mõningast vaheldust pakuvad sealjuures dialoogid, «kus leiame Tammsaarele nii tüübilist sõnadega mänglemist ja pillamist». Ohtralt esineb sõna-, lauseosade, lausete ja isegi kogu sündmustikku resümeerivaid kordusi – viimased nimetab Tilleman epilooglauseteks. Need on äratuntavalt tammsaarelikud juba oma algussõnade poolest – näiteks¹⁰ «nõnda» ja «niisugune», mis loovad arhailise meeleolu ja meenutavad piibelikku väljenduslaadi. Tammsaare jutustab alati teatava kõhklusega, kaaludes igat asja igalt võimalikult küljelt. Nii sigineb ta keelde ohtralt abisõnu: «ja», «aga», «umbes», «nagu», «ehk», «mingisugune», «vististi» jne –, mis annavad kogu tekstile ebamäärase, küsiva, pidevalt ennast kahtluse alla seadva iseloomu. «Aga» märgib muuhulgas ka dialektilisust, sündmustikku sissehiilivat väitlushimu. (Tilleman 1940: 315–323)

«Aga'le» ja teistele Tammsaare abisõnadele on tähelepanu pööranud ka Madis Kõiv, ehkki märksa laiahaardelisemast ja ühtlasi isikupärasemast perspektiivist. Tema esseed «Aga Liisile kippus aina nutt peale (...)» (1977) läbivad filosofoemid¹¹ – «aga», «nõnda» ja «ometi» – kätkevad endas tammsaarelikku ajafilosoofiat, mida iseloomustab pidev tagasijõudmine minevikku. (Kõiv 2005: 158–165)

Epp Annus on Tammsaare ajaloomet uurinud narratoloogilisest vaatepunktist. Oma analüüsis «Eesti romaani narratiivseid mudeleid» (1997) kirjeldab ta «Tõe ja õiguse» esialgse proleptilise narratiivi muundumist analeptiliseks, mis ühtlasi peegeldab loo ringikujulist väljajõudmist oma algusesse. Annus tegeleb ka Tammsaarele omase siirdkõnega¹², milles rõhutab tegevuslikku aspekti – fookuste vahetumine ning jutustaja kohalolek kõnelemise kaudu asetab ühele tasandile nii rääkimise, mõtlemise, kui ka tegutsemise. Siirdkõne kaudu avaldub ühtlasi jutustaja ideoloogiline funktsioon, mis jääb aga sageli varjatuks: «jutustaja

¹⁰ Olgu siinkohal toodud mõned näited ka Ikka suust:

«Sest mida rohkem inimene armastab, seda rohkem rikub ta oma armastuse ära, **nõnda** on inimesega.» (Tammsaare 1984: 210–211)

«Varem või hiljem ma oleks pidanud sulle seda ikkagi ütleva, parem siis juba täna kui homme. **Nõnda** arvan mina.» (sammas, 270)

«Usu, kallid, inimese tõendab tingimata kord, et kus enam midagi ei ole, seal on ideaalne armastus – **niisugune** imelik loom on inimene.» (sammas, 148)

¹¹ See Aare Pilve termin on kasutusele võetud eeskätt Madis Kõivu mõtlemise iseloomustamiseks, mis koosneb teatud omapärastest mõttefiguuridest. Nende hulgast tähtsaim on «ometi», mida Kõiv pakub «eestiliku filosoofilise mõtte nn. südamesõnaks» (Pilt: 667)

¹² Siirdkõne on «otsese ja kaudse kõne elementidega väljendusviis, kus tegelase ja autori kõne on kokku sulanud» (EKSS võrguväljaanne: <http://www.eki.ee/dict/ekss/index.cgi?Q=siirdkõne>)

lisab tegelaste siirdkõnele või nende sisemisele fokuseerimisele omapoolse fookuskatte, mille alt eelmist märkamatuks ära libistada.¹³» (Annus 1997: 11–56)

Narratiivset aspekti on lühidalt käsitlenud ka Joel Sang («Teatamislaadid Tammsaare tekstis» (1978)), kes peab üheks iseloomulikumaks tunnuseks Tammsaare jutustamislaadis sidusust. Läbivates kordustes näeb ta üht kirjaniku tähtsamat keelevõtet: «üldistuse saavutab Tammsaare konkreetsete sõnade kordamise ja nende kontekstilise ümberväärtustamisega.¹⁴» (Sang 1978: 83–85)

Tammsaare paradoksile on läbi aegade tähelepanu pööranud väga mitmed uurijad, oma töös lähtun aga eeskätt Friedrich Scholzi (2001: 129–141) artiklist «Paradoksi väljendusvormid Anton Hansen-Tammsaare romaanis «Põrgupõhja uus Vanapagan»», milles käsitletakse paradoksaalsust kui tekstiloomingu printsiipi nii keelelises kui üldfilosoofilises tähenduses.

Erna Siiraku artiklis «Stiiliteoreetiline Tammsaare» (1977) määratletakse autorile iseloomulikkude paradokslemist määratletakse sõnadega «dialektiliselt jaatav ja tagasieitav». Siiraku käsitlus peegeldab Tammsaare keele liikuvust ja lõpetamatust, mille eesmärk on haarata elu selle pidevas ja paratamatus edasiarengus. (Siirak 1977: 63)

Rein Undusk (1997: 61–117) on uurimuses «Arheoloogiline ja eshatoloogiline motiiv A. H. Tammsaare tekstis» lähenenud Tammsaare loomingule laiahaardelise ja sügavutimiseva keelepilguga, luues keelelisi seoseid nii narratiivsel, poeetilisel kui ka etimoloogilisel tasandil.

Kalju Enniko ja Astrid Villup (1978) on koostanud statistilistel meetoditel põhineva sõnavaraanalüüsi (««Tõe ja õiguse» I osa keelestatistikat»), mis oma ülesloetleva iseloomu tõttu tähenduslike üldistusteni ei jõua¹⁵.

Jätkuvat huvi ja uurimistarvidust Tammsaare keele ja stiili kohta pealt märgib muuhulgas Maria Mandri 2013. aastal kaitsnud bakalaureusetöö «Murdekasutus A. H.

¹³ Siinse töö kontekstis on oluline lisada, et «Elus ja armastuses» avalduvad Tammsaare siirdkõne omapärad teiste tegelaste – Irma, Lonni ja Anna – kaudu, mis läbi ilmneb ka jutustaja omapoolne ideoloogiline kihistus. Rudolf Ikkat kujutatakse pea ainuüksi otsekõnes (mõnede üksikute ja sisuliselt väheütlevate eranditega), mis tähendab ühtlasi seda, et autor ei ole oma «ideoloogiaga» tema kõneste sekkunud – Rudolfi kõnel on jutustuses iseseisev roll. Siirdkõne seega siin töös ei käsitleta.

¹⁴ Oras peab seda Tammsaare peamiseks stilistiliseks puudujäägiks (vt pt 1.1).

¹⁵ Huvitav on vastuolu, mis tekib 1978. a ning 1940. a analüüsi vahel: kui Tillemann (1940: 321–322) peab Tammsaare puhul esmatähtsamaks verbi, siis Enniko ja Villup (1978: 32–33) rõhutavad «esemelisuse» ehk nimi- ja omadussõnade tavapärasest suuremat osakaalu. Tillemanni arvates on see küsimus keele staatilisuse ja dünaamilisuse vahekorra – verb kannab liikuvust/muutuvust, substantiivid ja adjektiivid püsivust. (Tillemann 1940: 321)

Tammsaare romaanisarja «Tõde ja õigus» I osa tegelaskõnes», mis osutas selgesti suunale, mida autori puhul senini puudulikult oli käsitletud.

Siinse töö keelevaatluses lähtun eeskätt Tillemani, Kõivu, Annuse ja Scholtzi käsitlustest. Tammsaare keelekasutust on kirjeldanud ka teised autorid, keda mainisin juba eelmises alapeatükis, seega toetun ka nendele kommentaaridele.

1.3. Teoreetilised eeskujud¹⁶, töö ülesehitus ja eesmärgid

Rudolfi kõneluste tõlgendamisel püüan näidata keele kui kunstilise vahendi rolli karakteri loomisel ja luua seosed autori poetikaga¹⁷. Kuna tegemist on keeleliselt mitmekesise materjaliga, siis ei piirduta ühe kindla teoreetilise käsitlusega – eesmärk on luua tegelaskõnest võimalikult terviklik pilt, kus arvestatakse keele mitmekülgsed toimetehhanismid ilukirjanduslikus kontekstis. Lähtun antud juhul Juri Lotmani arusaamast: «Keel on kirjanduse materjal. Sellest määratlusest tuleneb, et keel on kirjanduse materiaalne substant, nagu värv maalikunstis, kivi skulptuuris, heli muusikas. (...) Keel kujutab endast (...) erilist materjali, mida iseloomustab kõrge sotsiaalne aktiivsus juba enne kunstniku kätte sattumist.» (Lotman 2006: 38)

Analüüsi keskmes on valitud katkendid tegelase monoloogidest, mis kannavad endas teatud poeetilist dominanti ja võimaldavad teha üldistusi karakteri põhiomaduste kohta. See loob aluse tegelase suhestamiseks autori kunstilise ja maailmavaatelise (*resp.* poeetilise) tervikuga.

Töö esimeses sisupeatükis 2. *Tammsaare, Ikka ja sõnad* keskendun ilu- ja ajakirjandusliku keelekasutuse eripäradele Rudolfi monoloogide raames. Tõlgendamisel lähtun peale varasemate uurijate (pt 1.1 ja 1.2) peamiselt kahe autori töödest: Jaan Unduski artiklitele teosest «Maagiline müstiline keel» (1998) ja Mihhail Bahtini kirjutistele kogumikust «Valitud töid» (1987). Mõlemad autorid on tegelenud keele toimimise põhimõtetega nii ilukirjanduslikus kui ka sotsiaalses ja kultuurilises kontekstis – see on

¹⁶ Töös leiduvad viited ka autoritele, kellele osutatakse ühel või paaril korral – neid siin eraldi välja ei tooda.

¹⁷ Selle mõiste kasutamisel lähtun Maarja Vaino arusaamast: «Seepärast ei ole tegemist lihtsalt kunstiliste kujunditega, vaid võttestikuga, mis peab edastama lugejale kirjaniku maailmavaatelist sõnumit, tema elutõde. See on poetika, mis kõneleb meile looja loomusest ja mille kaudu saab meile selgemaks tema hinge- ja vaimulaad.» (Vaino 2011: 43)

ühtlasi peamine lähetepunkt tegelaskõne analüüsimisel antud peatükis. Peatükk jaguneb kaheks osaks: 2.1. *Sõna kui saladus* ja 2.2. *Rudolf Tammsaare*.

Töö teine sisupeatükk 3. *Inimene, elu ja armastus* keskendub romaani temaatilistele keskmetele, milles lähtun eeskätt nende peegeldusest Rudolfi vastavates arutlustes. Lisaks varasemalt mainitud autoritele pöördun ka eesti keelt ja maailmavaadet¹⁸ käsitlenud mõtlejate – Uku Masingu, Oskar Loo ja Jaan Kaplinski – poole. Kuna Tammsaare poeetilise keele «toormaterjal» on eesti keel, siis tuleb arvestada sellegi potentsiaalsete kaasmõjudega autori kunstilises maailmas. Peatükk koosneb neljast osast: 3.1. *Rudolfi pihtimused*, 3.2. *Lobisev inimene*, 3.3. *Usk ja neitsilik lunastus*, 3.4. *Ajalik ja ajatu armastus*.

¹⁸ Mitmed autorid (Tilleman, Kõiv, Õnnepalu, Mutt) on muidugi juba varasemalt Tammsaare eestluse-aspekti silmas pidanud (vt ka pt 1.1).

2. Tammsaare, Ikka ja sõnad

Tammsaare arusaam inimese ja sõna vahekorrast oli suuresti pessimistlik – ta leidis, et inimsuhteid aga ka kogu kultuuri tervikuna iseloomustab paratamatu lõhe sõnade ja tegelikkuse vahel ning et ilusaid sõnu on sageli rohkem kui nendeväärilisi tegusid: «Sõnad - need on jumalast, kelle nime ei pea ilmaasjata suhu võtma, teod - need on kuradist, sellest täpilisest, kelle nime armastame tarvitada iga tõsise sõna kinnitamiseks.» (Tammsaare 1988: 449) Maailmapoliitiliselt keerulisel ajal (1930ndatel) nägi ta selles laiemat ühiskondlikku probleemi – tundus, et räägitakse enamasti vaid selleks, et oma tegusid varjata ja suurele tööjanule vaatamata elatakse aina valetades edasi (Tammsaare 1990: 193–194).

Sageli suunas ta oma kriitikanooled ka keelekorraldajate pihta, kelle töös nägi ta peaasjalikult keele reostamist mittevajalike tehismvormidega: «(...) me katsume tappa maksku mis maksab elavat organismi, sest elavaga ei oska inimene suurt midagi peale hakata, ja katsume temasse suruda igasugu surnult sündinud ollust, nagu tahaksime näha, kas elav organism suudab surnud olluse elavaks teha, tema ära seedida.» (Tammsaare 1990: 143)

Nende küsimustega tegeleb ka Rudolf Ikka, kelle kõnelustes saab nii kaasaegne keelepruuk kui ka tammsaarelik keeleskepsis väga omapärase väljenduse. Ühtlasi on need arutlused lahutamatult seotud karakteri ja romaani sündmustikuga – keeleproblemaatikast mitte ainult ei kõnelda, vaid see ka mängitakse läbi erinevate situatsioonide kaudu.

2.1. Sõna kui saladus

Maarja Vaino on rõhutanud saladuse ja saladuslikkuse tähtsust Tammsaare teoste atmosfääriloomes, mis kutsub esile saatuslikke, imepäraseid ja ootamatuid sündmusi. Intriigi keskmes on sealjuures sageli mõni kummaline ja tabamatu tegelane, «Elu ja armastuse» puhul (loomulikult) Rudolf Ikka. (Vaino 2011: 44–48)

Rudolf Eindorfiga – mis on tema esialgne nimi¹⁹ – tutvub lugeja (ja Irma) kõigepealt üle kolme lehekülje ulatuva monoloogi kaudu (lk 33–35), millest ei saa teada muud, kui et Rudolfist maja peal kuulujutud käivad, ehkki need tema enda sõnutsi on vaid «sositamine» ja «soolapuhumine». Kõik järgnevad infokillud Rudolfi kohta – näiteks väidetav õde, kes on tegelikult üks tema armukestest – osutuvad samuti väljamõeldisteks. Niisiis algab Ikka ja Irma tutvus salatsemise ja varjamise loori all, tõe ja vale piiril, mis ühtlasi laieneb Rudolfi üheks meelepärasemaks kõneaineks.

Ka Vaino on osutanud, et saladusemotiivid toimivad omamoodi mõistuse ja tõerääkimise vastumängijatena, jättes alati midagi varjatuks ja kättesaamatuks – mõistus püüab pidevalt tõeni jõuda, kuid lahendusele järgneb paratamatult kahtlemine. (Vaino 2011: 47) Rudolfi salapära seisnebki pealtnäha mõistlike arutluste pea peale pööramises, mille tõele vastavus on sageli kas poolik või ambivalentne:

Viiekümneaastane kuiv kui kepp vanatüdrukki usub noore poisi armastust, kui see talle midagi ilusasti ette luiskab. Jumala eest usub! (...) Sest vale on magus, kui tal armastusekirmetiski peal. Seda teavad kõik mehed, noored ja vanad, minagi tean, ja me kõik luiskame sellepärast. **Mitte et petta, vaid et öelda, kui armastame.** Sest mis sa siis teed, kui sulle pole lokke antud, nagu minul, näiteks? **Hakkad luiskama, sest see ongi su lokid.** (49)²⁰

Kui mina **luiskan**, siis mitte elektri ega auruga, vaid iseoma vaimuväega ja kas siis see vähemalt sama palju ei maksa kui **elektri- ja aurulokid**? Või kas pole mina oma vaimuväega palju **ausam kui kõik need elektri- ja aurulokid kokku, olgugi et ma aina luiskan?** (50)

Luiskamine ei ole niisiis selleks «et petta», vaid et olla «ausam kui kõik need elektri- ja aurulokid kokku». See tõerääkimise ja valetamise paradoks jääb kummitama ka edasisi kõnelusi, mida ilmestab igasuguse üheselt mõistetavuse puudumine – sõnad ongi oma olemuselt (ja eriti Rudolfi suus) ümberpööratavad:

Preili, te ei pea mitte arvama, et ma neid asju nii kergelt võtan, nagu ma neist räägin. Aga üks on tunda ja mõelda, teine rääkida. Tõsiste mõtete ja tundmustega ei astuta kohe võõraste inimeste ette. (...) Minul on sagedasti see, võib öelda, lapsik või lapselik viis, ma ei tea, kuidas seda nimetada, et **ma ütlen kohe kõik südame pealt ära.** Aga sõnad ei tohi olla ütlemiseks, vaid ainult selle varjajaks, mida öelda tahetakse. Ma, näiteks, ütlen teile, preili, et ärge nii väga minu sõnadega arvestage, sest **mina luiskan.** (51–52)

Rudolfi paradokslemine peegeldab Tammsaare poeetika üht olemuslikku üldistusvõtet, mida uurija Friedrich Scholz on kirjeldanud kui keelelist žongleerimist arusaamise erinevate tasandite vahel: «Kõige lihtsamate keeleliste vahenditega õnnestub tal ikka ja jälle pörkuda

¹⁹ Rudolfi nimevahetusele on pühendatud eraldi karikeeriv diskussioon Anna ja Lonni vahel (86–88)

²⁰ Edaspidi viidatakse romaani katkenditele ainult leheküljenumbri abil.

Analüüsi seisukohalt tähtsamaid tekstiosasid rõhutatakse poolpaksus kirjas.

Jutumärke kasutatakse vaid juhul, kui Rudolfi otsekõnele lisandub kas Irma või jutustaja tekstiosa, muul juhul esitatakse katkendid ilma jutumärkideta.

(...) = väljajätt

vastu meie tunnetuse piire, (...) kasutades lõpus üllatavat paradoksaalset pööret, mis seletab kõike kui naljakat, ütluste mitmetähenduslikkusest tulenevat arusaamatust, mida võib aga omakorda mõista ülekantud tähenduses kõrgemal tasandil.²¹» (Scholtz 2001: 139) Siiruse ja varjamise vahel pendeldades liigub ka Rudolf keelelise üldistuse suunas, millest kasvab välja omamoodi arusaam inimliku enesväljenduse võimalikkusest tervikuna:

Võib tõesti nõnda olla, et ma ise küll tahan rääkida tõtt, aga teadmatult ütlen midagi vastupidist. (113)

Sest sa oled alles noor ja usud, et sõnadega võib midagi öelda. **Aga sõnadega ei saa midagi muud teha kui aga oma tundmusi vaigistada, oma mõtteid laiali ajada.** (147)

Olen õnnetult loodud, kui luuletan suusõnal, ja olen kahekordselt õnnetu oma loomuses, kui ise ütlen, et luuletan pisut. Ma peaksin vaikima, peaksin näo tegema, et ise usun, mis räägin, **küllap siis usuksid ka teised.** Tingimata usuksid! (53)

Ikka näib jagavat Tammsaare arusaama sõnade valelikkusest, mis ilmneb kõige vahetumalt kokkupuutes «teistega», s.o igasuguses sotsiaalses kontekstis: «Kui rääkida tõtt, ei usu sind keegi; kui valetada, peavad kõik seda usutavaks. Kui öelda seda, mida mõtled ja tõepoolest tahad, ei võta sind keegi tõsiselt.» (Scholtz 2001: 139) See arusaamine loob algusest peale lõhe Rudolfi ja Irma kõneluste vahele: Irmal on ainult üks mõistmisviis, samal ajal kui Rudolfi maailmas valitseb tähenduste paljusus²². Ka näiteks Tuglas leiab, et «[ü]hel pool on elav, inimlikult mõtlev ja tundev inimene; teisel pool ainult sõnad, sõnad ja sõnad. Nagu sõnadest ei saa käsitsi kinni haarata, nii ei leia Irma ka selle inimese-paradoksiga kontakti.» (Tuglas 2004: 288) Sõnalise kontakti puudumine nende suhtes on aga tegelikult vastastikune, kuna keel ei ole Rudolfi jaoks põhimõtteliselt adekvaatseks enesväljenduseks võimeline:

Üks on igatahes kindel – ma kardan. Muidugi, kui seda üldse kartuseks nimetada, nagu mina seda teen. Õige sõna on ehk hoopis teisiti. Aga ükskõik, **sõnades see küsimus ei seisa.** Tegelikult puutub asi kõlblust (...) Ja pane nüüd tähele, mis ma ütlen, sest see on alguses uskumatu rumalus, kuid lõpuks on tal ehk ometi pisut mõtet. (144)

²¹ Ka definitsiooni poolest on paradoks «näilikult mõistusvastane väide» (EKSS: 87)

²² Irma arvates Rudolf ei *luiska*, vaid *räägib*: on ainult sõnad ja nende otsene side asjade ja olukorraga: «Härra Rudolf!» hüüdis Irma siin ja kargas toolilt. «See on sigadus minuga nõnda **rääkida**.» (77) «Fui, kallis!» hüüdis Irma. «Nõnda ei peaks sa meie abielust enne abielu **rääkima**.» (146) «Usu, kallis, meie abielust ei tule midagi välja, kui me veel kaua nõnda **räägime**,» ütles Irma vahele. (151) «Milleks sa seda mulle öieti **räägid**?» küsis Irma, kellel süda lõi tasapisi värisema, nagu oleks tulemas midagi õudset. (189)

Ka Mirjam Hinrikus on sellele vastandlikkusele osutanud, romaanis «on tähenduslik Rudolfi luiskamine kui vihje tema loomingu- ja fantaasiavõimele ning teadlikkusele tegelikkuse konstrueeritusest vastanduses Irma loominguvõimetusele ja vastava teadlikkuse puudumisele.» (Hinrikus 2011: 102)

« (...) Sellest oleksid sa pidanud tegema oma järeldused ning seda sõnalausumata, sest sõnad pole veel ühtegi inimest muutnud. Igatahes mina pole saanud ennast mingisuguste sõnadega muuta.» (...). «Aga sina ei teinud ei üht, teist ega kolmat ja nõnda pidin seda ütleva, mis öeldud.» (271)

«Ei, mu kallis, armastus jääb, see on puutumatu,» kinnitas Rudolf. «Mina ise armastan armastust, kui nõnda võiks öelda, üle kõige maailmas ja sellepärast võid sa üsna julge olla. Ja **kui on õige armastus, kui on õige armastuse armastus, siis ei hakka tema peale ükski sõna, sest ta on sõnadest olenematu.**» (147)

Rudolfi eksplitsiitselt sõnadele endile suunatud arutlustes võib seega näha midagi sõnakunstile üldisemalt olemuslikku, milleks Juri Lotmani sõnul on ületada «sõna kui keelemärgi põhiomadus - väljenduse ja sisu seose tingimatus - ning rajada sõnakunstimudel ikoonilisuse põhimõttele» (Lotman 2006: 100). Ikka puhul väljendub see kahel erineval moel: ta kas muudab «luiskamise» eneseküllaseks ilukõneks ja lahendab probleemi n-ö esteetiliselt või püüab keele puudulikkusest hoolimata rääkida tõde ja olla eetiline²³. Vahetu representatsiooni taotlemine põrkub aga paratamatult kokku loomuliku keele kameeleonliku muutumisvõimega: «Loomuliku keele märgid oma tinglikkusega tähistava ja tähistaja suhtes, mis on mõistetavad vaid nende viimisel teatud kindlasse koodi, võivad kergesti muutuda mitteamusaadavaiks, seal aga, kus kodeeriv semantiline süsteem põimub sotsiaalellu, ka valedeks.» (samas) Just märgi valelikkus on Ikka (ja teistegi Tammsaare meestegelaste) jaoks saatuslik – sellises semiootilises tõdemuses näeb Rein Undusk lausa «Tammsaare luhtunud eneseteostuslugude kvintessentsi» (Undusk 2013: 83).

Sõna on reeturlik, mistõttu Ikka püüab leida mõnd «puhtamat» väljendusviisi – «kui on õige armastus, (...) siis ei hakka tema peale ükski sõna, sest ta on sõnadest olenematu». Loomulikule keelele vastukaaluks otsitakse sageli väljendusvormi, mis tundub «sõnadeta mõistetav» ja seostub «sõnaväliste kommunikatsioonidega – muusika²⁴, armastuse, paralingvistika emotsionaalse keelega.» (Lotman 2006: 100) Rudolfi jaoks on oluline just armastuse keel, mis peaks teda eneseeritluse kammitsaist välja päästma. See aga nähtavasti ei õnnestu, ja probleem ei peitu siin mitte väljendusvahendite valikus, vaid tegeleses eneses.

²³ Eetilisus ehk «kõlblus» on ühtlasi Ikka kõne üks läbivamaid teemasid, mis sageli seguneb enesepaljastuse ja pihtimuslikkusega (vt täpsemalt pt 3.1):

Aga kas arvate, et selline iseenda paljastamine on kasulik? Tehke proovi, küllap siis näete! Aga mina ei hooli sellest. (52)

Muidugi ei peaks, sest see on sigadus, et ma sellest kõigest sinuga räägin. Aga siingi on põhjuseks vististi ainult minu kõlblus. (151)

²⁴ Muusikat seostab eneseväljenduse piiridega ka Maarja Vaino, kes näeb Tammsaare muusikalistes poetikavõtetes vabastavat ja ülendavat kvaliteeti (Vaino 2011: 80–94).

Ikka puhul kehtib põhimõtteliselt sama, mis Rein Undusk romaani «Ma armastasin sakslast» minikirjutaja kohta on öelnud: Oskari «lootus ohjeldada semiootilist entroopiat romaaniga iseendast kustub tõdemuses iseendaks olemise ühitamatusest armastusega» (Undusk 2013: 83). Autobiograafilist teost Rudolf ei kirjuta, küll aga loob/luuletab²⁵ seda suusõnal. Rudolfi enesest väljumise katsed luhtuvad samuti nagu Oskari omad, kuna tema püüded sõnakaost enda kontrollile allutada ei võimalda tal puhtale armastusele anduda.

«Ma ütlen meelega inetult ja jõhkralt, sest et **sina räägid nõnda.**»

«Vana häda,» ohkas mees, «**ma ei oska sinuga rääkida.** Ja tead, miks? Sa oled neitsi ...»

«Selle sõna pärast võiksin iseenda ja ka sinu tappa (...)» (213)

Neitsi-silt on üks Rudolfi mitmetest n-ö tuumsõnadest²⁶, mis Irma peas tähendusi koondavad ja armastusega kokku põimuvad. Seeläbi saavad Ikka sõnad lõpuks Irmaga kontakti, ehkki hoopis teisel tasandil:

Iga minu sõna, olgugi ta vale, iga minu tegu, olgugi ta pettus, iga minu puutumine, silitamine, kallistamine, suudlusist rääkimata, sööbus sinu kehasse ja hinge ning mürgitas ta kauaks ajaks. (276)

Viimane suur seletamine ja rääkimine lõppes tagajärjetult, sest naise armastus oli kangem kui mehe aru. Aga [Rudolfi – A.P.] **öeldud sõnad hiilisid järgmisil päevil tasahilju südameis edasi, sööbudes nagu aina sügavamale hinge.** (276–277)

Nii saavad sõnad oma iseseisva rolli romaani sündmustikus: «Kõiges (...) on keel oma tööd juba tegemas, me ei jõua temast kunagi ette. Keel on töömees, kes ei maga sisse.» (J. Undusk 1998: 87) Keelel on maagiline²⁷ omadus iseeneslikult tööle hakata, sõnad ei ole pelgalt «keelemäng etteantud reeglitega, vaid inimese kontrolli alt väljuda võiv jõud» (samas, 98).

²⁵ Olen nõnda loodud, et luiskan pisut, (...) ma hakkan nii-öelda vaimliselt looma ja luuletama. (...) Ma tahan nimelt öelda, et luuletusi loetakse ja neid õpitakse pähegi ning luuletajatele ehitatakse mälestussambaid, neid austatakse ja isegi armastatakse, eks ju! Ja ometi kõik ju teavad, et mis nad kirjutanud, on otsast otsani ainult luule, või nagu mina seda nimetasin - luiskamine. Noh, aga kas siis suusõnaline luule või luiskamine midagi ei maksa? Mitte midagi? Kui kirjalikult, siis loorberid, autasud ja mälestussambad, aga kui suusõnalikult, siis unustus ja põlgus? (53)

²⁶ Mitmed Irmat iseloomustavad sõnad saavad (sh 'neitsi') saavad Rudolfi kõneluste kaudu mingi kinnitähenduse:

«Sõidame ära maale, niipea kui toad tuulutatud, seal on meil nii puhas ja puutumata.»

«**Neitsilik**, eks?» küsis Irma pilkavalt, sest ta meel oli põhjani kibe ja mõru. (264)

Samamoodi on Rudolfi väljamõeldud ristikehinalõhna ja ritsikaga:

«Noormehel olid helesinised silmad ja **Irmal meenus, kuidas mees oli tema silmi kord nimetanud üsna siniseks ja teda ennast ritsikaks.** Täheandab, see on ka üks ritsikas, kui tal on sinised silmad, mõtles Irma» (305)
«Tunned, kuis lõhnab,» ütles Irma joovastuses, sest **talle meenus, kuidas mees oli millalgi rääkinud ristikehinalõhnast** ja selle lõhnast. (170)

²⁷ J. Undusk (1998: 52–98) teeb eristuse keele maagilise ja müstilise potentsiaali vahel, mis on määratletavad keelelise substantsi põhikujunditena. Substantiaalsus on lihtsustatult öeldes sõnade võime haarata keeleväliselt

Sest mis on meie armastusest saanud? Mina olen ta uputanud tühjade sõnadega. Sõnad on kui vesikikivid armastuse kaelas mõttemerel. See juba ainuüksi peaks sulle tõendama, kui vähe olen ma võimeline tõsiselt ja õieti armastama. (302)

«Aga igavik ilusaid mõtteid ja sõnu armastusest ei vääri silmapilku tumma armastust, kui ta on see õige.» (samas)

Ikka võimetus armastada selgubki alles siis, kui ta märkab ja teadvustab, et näiliselt kergetaolistel sõnadel on ettearvamatu mõjujõud tegelike tunnete (ka armastuse) ja edasise sündmustiku üle: «Öeldud sõna sirutub keelest välja ja kontrollib äkki elu. Kellegi kodukootud filosoofia osutub eluplaani hakatuseks ning tegelane on sunnitud selle järgi oma samme seadma.» (J. Undusk 2013: 265). Teades, et tema armastus ei ole «see õige», hakkab ka Rudolf oma sõnade õõnestavat potentsiaali eesmärgipäraselt ära kasutama:

(...) **mis puutub oma sõnade mõistmisse, siis mina tean üsna selgesti, mis ma ütlen.** Varem või hiljem ma oleks pidanud sulle seda ikkagi ütleva, parem siis juba täna kui homme. Nõnda arvan mina. Ja seda sinu pärast. (270)

«Ja usud, et kui mina räägin sinu neitsilikust armastusest, siis ma ei tee ainult ilusaid sõnu, vaid **ma mõtlen oma sõnadega tõepoolest midagi reaalselt?** Usud sa seda nüüd?» (...) «Nüüd ma usun. See on nii hirmus, et sul peab õigus olema.» (299)

«Kõige hirmsam on see, et lõpuks oled sa minu vastu ometi aus ja hea.» «Jah see on tõesti see kõige hirmsam, et **oleme teineteisele ausad ja head,**» kinnitas Rudolf. «(...) Üldse on **kõik juba varemalt öeldud ja mõeldud**, sest see on ju nii kaua kestnud (...)» (300)

See sõnaline ime sünnib muidugi alles siis, kui igasugune lootus nende abielu kestmisel on hävinud, sest nagu juba öeldud – tõelise armastuse puhul pole nähtavasti sõnu tarviski, pigem mõjuvad nad sellele hoopis tühjendavalt. Armastus justkui kaotaks oma tähenduse, kui temast rääkida. Alles jääb aga keele enese vägi, mille imepärasust on Tammsaare loomingus täheldanud ka Önnepalu: «sõna, oh imet, võib olla samuti tegu, samuti maailmas midagi muuta, just nagu kivide kaalumine või kraavi kaevamine» (Önnepalu 2010: 55–56). Keel kui esmapilgul puudulik ja enesessesulgunud väljendusvahend saab kontakti eluga ja hakkab seda ootamatul kombel isegi juhtima: tekib müstiline situatsioon, kus «sõna räägib vahetpidamata oma sõnastamatuses», kõrgemal (kõnevälisel) tasandil ülendub aga elupraktikaks (Undusk 1998: 178–179). Rudolfi «sugereeruva, lausa arbuva teksti²⁸» eesmärk on seega n-ö ära sõnuda ka romaani sündmustik – keelel oleks oma kõneleja suhtes justkui suuremgi tegutsemisvabadus.

maailma. Antud töös ei süveneta nende terminite nüanssidesse, vaid kasutatakse tinglikult keele iseenesliku toime mõistmiseks.

²⁸ Selliste sõnadega on Ikka kõnet iseloomustanud Rein Veidemann (2013: 98).

Siinkohal võib meenutada ka Tammsaare enese usku just ilukirjandusliku sõna potentsiaali, E. Vilde 60. juubeli puhul kirjutas ta suurejooneliselt: «Ja see sündis, et sõna hakkas vägevaks tõusma jumalate ja inimeste juures. Jehoova ütles: «Saagu» ja alles siis sai midagi. Ja ärge arvake, nagu oleks see ainult muinasjutt, et päike seisis kord Kiibeonis ja kuu Ajaloni orus. Sõna Joosua suust tegi seda. Sõna oli juba siis üks maailma vägevaist.» (Tammsaare 2011: 329) See arusaam leiab oma (tagasihoidliku) väljenduse ka Rudolf Ikka saladuslike kõneluste kaudu.

2.2. Rudolf Tammsaare

Rudolfi sõnade süžeeülene roll väljendab ka märksa otsesemalt Tammsaare taotlusi, nimelt kõneleb autor kohati üpris otse oma tegelase suu läbi. Kõige ehedam näide sellest on palju arusaamatust tekitanud üle 10-leheküljeline arutelu kultuurkapitali teemal. Selle kohta ütles Tuglas juba romaani ilmumisajal:

Rudolf Ikka vaimurikatsemised kultuurkapitali puhul ei vii aga jutulõnga kuidagi edasi, ei selgita Irma ja Rudolfi vahekorda, ei lähenda meile autori isikut ega kuulu üldse siia õhkkonda. Need pole ärimehe mõtted, vaid Tammsaare enese omad mõnest järjekordsest ajalehejoonealusest (Tuglas 2004: 289).

Endel Köst kinnitab Tuglase arvamust ja lisab, et pikk arutlus võib sisaldada «ka maalembese kirjaniku irooniat intelligentide-linlaste sõnaohtu targutamise üle.» (Köst 1977: 104) Õnnepalu näeb selles jälle midagi ootamatult tänapäevast, midagi (ise)loomulikku, ja läheb Tammsaare arutlusega sujuvalt kaasa: «Kultuurkapitali liigmaksud tunduvad meile kahtlase hingeostmisena. (Mind täitsa üllatas Rudolfi arutlus Kultuurkapitalist: täpselt sama asi mis nüüd.) Mida meilt selle eest õieti tahetakse?» (Õnnepalu 2010: 56) Maarja Vaino arvates esindab Ikka polüfooniline kuju vaimset viljatust, mis Tammsaaret romaani kirjutamise ajal ümbritses, sh kultuurielus käibivaid seisukohti. Ka Vaino hindab neid tendentse üsna tänapäevastena – «Hirmutavaltki.» (Vaino 2014: 304)

«Kultuur või äri, aga võib olla, et mõlemad, sest meie maksame mõlemale kõrvale, nii-öelda juurde, et oleks ganz sicher. Sest kui keegi harib maad, nii et pole vaja kõrvale maksta, siis harib ta ilma kultuurita, aga niipea kui kukume kõrvale maksuma, siis on kohe teada, et algab kultuur, maakultuur nimelt. Sellepärast iga arukas inimene katsub meil mitte maad harida, vaid maad kultiveerida, mõistate, kultiveerida,» kõneleja hääldas viimast sõna silp-silbilt. «Sest milleks harida, kui ei makseta kõrvale. Munetad kana, maksetakse kõrvale, sest kanakultuur; lüpsad lehma, maksetakse kõrvale, sest lehma- või

lüpsikultuur; söödad siga, maksetakse üsna kindlasti kõrvale, sest et sea- või söögikultuur. (...)» (238-239)

«Kas te tõesti arvate, et kapitaliga luuakse kultuuri?» küsis majahärra. «Et kui panete kellegi kuhugi kapitali juurde aktsionäriks, et siis hakkab vaimline kultuur voolama? (...)» (240)

«(...) Kapitali ülesanne pole üldse looming, vaid kombineering. Mõistate – mitte looming, vaid kom-bi-nee-ring.» Härra Ikka hääldas viimast sõna täht-tähele, silp-silbilt. «Sest kui on kapital ja kui oled aktsionär, milleks siis looming? See oleks samuti nagu – et sul on auto, sul on lennuk, aga sa õpid jooksuma, sul on terved jalad, aga sa õpid käpakil ronima, sul on kaks jalga, aga sa õpid ühel jalal keksima, nagu oleks mõni koera-, käpuli- või keksikultuur. Vaim teab, geenius teab, et kui on kapital, siis mitte looming, vaid kombineering.» (samas)

Rudolfi kultuurkapitali kõne kubiseb sellistest sarkastilistest mõttekäikudest, millel ei puudu ka oma iseäralik retooriline ja poeetiline võlu. Jutu sisuline mõte on tõepoolest ka ühes Tammsaare artiklis («Midagi ajakohatut kultuurkapitali puhul») varasemalt ära seletatud:

«Kultuurkapital on teatud mõttes *contradictio in adiecto*. Tema asutajaks ning loojaks on demokraatline ühiskond ja riik, aga ometi on ta määratud ebademokraatlike asjade soodustamiseks, mis ei kuulu ei tänasele päevale ega ka demokraatlikele hulgale.» (Tammsaare 1988: 553)

See vastuolu seisneb lihtsustatult raha ja loomingu olemuslikus kokkukuulumatuses: kunsti sõltumine kapitalist kaotab oma eesmärgi, milleks on vastanduda sellele samale kapitalikesksele ühiskonnale. Tammsaare skeptilist hoiakut võimendas kaasaegne arusaam, et kultuurkapitali kasutuselevõttuga saavutatakse justkui mingeid eetilisi, kodanikke kasvatavaid tulemusi:

Abiandmisel loodetakse, et kunstnik hakkab töid looma, mida needki võivad maitsta, kes kunsti ei armasta, et kirjanik hakkab raamatuid tootma, mida needki loevad, kes ajaleheski ainult kuritöid ja kuulutusi uurivad; et mõtleja õpib mõtteid avaldama, millest arusaamine mõtlemist ei nõua, ja et ilmaparandaja tõttab parandama ainult tabatud vargaid ja hakkab armuõpetust kuulutama kirjanikele, keda ei loeta, kunstnikele, keda ei armastata, mõtlejaile, keda ei mõisteta. (samas: 187, vt ka 549–560)

Tammsaare poolehoid kuulub muidugi nendele viimastele, mittemõistetutele, kelle mõistmiseks kultuurkapital kuidagi kaasa ei saa aidata. Selle asemel, et ülendada rahvas kirjanduseni, toob ta selle pigem oma kõrgustest maa peale – alandab selle pööblilegi kättesaadavaks. Kirjandus aga ei tohi kompromissidesse langeda, tema ülesanne seisab inimese igavikulisuse talletamises (Tammsaare 1990: 285–290), mis saab sündida vaid erilise vaimuse läbi (2011: 404). Tammsaare romantilist kunstikontseptsiooni jagab ka idealistlik Ikka: «Aga kirjanduse ja kunstiga on lugu teine, see peab minema südamesse, nii-öelda hinge ja pähe.» (246) Hingestatud kunsti Ikka muidugi enese ümbert ei leia, sest pole lihtsalt tema nõudmistele vastavaid loojaid:

Selgemini: kas kirjanik või kunstnik on ise seda, mis ta kujurdab? Pange tähele: ma ütlen kujurdab, sest see on eesti keel. Kas ta on kui inimene ise sama ilus, aus, otsekohene, avameelne, kõrgemeelne, suuremeelne, üldse õilis, nagu ta looming? (...) Ühesõnaga, kas on või ei ole? küsin ma ja vastan ise: muidugi ei ole. Sest kuis olla õilis, kui oled edev ja auahne. (243)

Ka Tammsaare pessimistlikes avaldustes kajastub kunsti perspektiivitus kaasaegsete kõrgete ootuste taustal: «Mis sest, (...) et meil hirmus palju omalaadilist luulet on ja siiski ainustki luuletajat ei leidu; (...) et me kunstiarmastaja rahvas oleme ja siiski Diogenese lambiga inimest pead otsima, kellel kunstist aimu oleks.» (Tammsaare 1986: 173)

Kokkuvõtvalt on küllaltki põhjendatud, et kultuurkapitalist kõneleb suures osas Tammsaare ise – aga see pole ainuke oluline asi selle erakordse kõnekatke juures. Ei tohi unustada, et vaatamata ümberlökkamatutele sarnasustele asetseb jutt ikkagi ilukirjanduslikus kontekstis: ka Endel Nirk on öelnud, et «mõndagi on nendes arutlustes niisugust, mis vastas autori enese seisukohtadega, kuid ta ei lahusta tegelase arvamusi omaenda ideoloogias, vaid üksnes kujutab» (Nirk 1983: 182). Seetõttu tuleks lähemalt vaadata, kuidas Tammsaare seisukohti Ikka küllaltki eripärases retoorikas väljendatakse.

Tema kriitika ei ole nähtavasti suunatud mitte ainult kultuuri, kunsti ja kapitali pihta, vaid taas ka keelele enesele: täpsemini sellele, *kuidas nendest asjadest räägitakse* («maad kultiveerida, mõistate, kultiveerida,» kõneleja hääldas viimast sõna silp-silbilt); «Pange tähele: ma ütlen kujurdab, sest see on eesti keel»). Esiteks näeme siin muidugi keeleuudenduse paroodiat, aga teisest küljest ka kaasaegsete juba kasutuselevõetud kõnepruugi eksplitsiitset järeleaimamist:

Ganz sicher! Siit järgneb otse kõlbline kohus – mõistate, kõlbline, nii-öelda eetiline, mitte esteetiline, mis tenderib loomingule – järgneb kohus kõlblise pragmatismiga, nii-öelda amerikanismiga: kasutada kapitali tema sisemist iseolemist mööda, mis on ära seletatud kombineering, kombineering, kombineering ...» (242)

Kõik need võõrtüvelised *-ismid* ja *-eringud* viitavad Ikka kõne mitmekihilisele osutustehnikale, mis on Tammsaare loomingus täiesti omalaadne nähtus: üldiselt kasutab ta võõr- ja rahvusvahelisi sõnu minimaalselt (Enniko, Villup 1978: 35). Nähtavasti on Tammsaare taotlenud võõristusefekti, mis hakkaks tööle juba foneetilisel tasandil. Ikka kõnes, ja eriti just nende laensõnade puhul, avaldub keelekasutuse tugev seos ümbritseva sotsiokultuurilise keskkonnaga, n-ö võõraste sõnadega, mis käivad paratamatult kaasas igasuguse ajalooliselt ja ühiskondlikult väljakujunenud keelesüsteemiga:

«Igal ajastul, kõigis elu ja tegevuse valdkondades on kindlad traditsioonid, mis väljenduvad ja säilivad sõnalises rüüs: teostes, lausungites, ütlustes jne. Alati on olemas mingid ajastu “mõttemajesteetide” sõnades väljendatud juhtideed, mingid põhiülesanded, loosungid jne.» (Bahtin 1987: 283)

Ajastu märkideks on kindlasti kapital ja viited turumajanduslikele teooriatele, mis Rudolfi poolvõõrkeelses sõnastuses mõjuvad eriti eksootilisena. See pole aga ainuke tähenduslik seos tema mitmekihilises kõnes. Elavas kõnesuhtluses lisandub neutraalsetele ja kontekstuaalsete sõnadele alati ka intensioon, kõneleja taotlus:

«igal sõnal on kõneleja jaoks olemas kolm aspekti: kui neutraalne eikellelegi kuuluv keele sõna; kui teiste inimeste võõras sõna, mis on tulvil võõraste lausungite vastukajasid; ja lõpuks kui minu sõna, sest, kuivõrd ma kasutan seda mingis situatsioonis, mingi kõnekavatsusega, omandab ta juba minu ekpressiooni.» (samas)

Sõnade isikupärane tarvitamine ei ole Rudolfi puhul kindlasti mõeldud pelgaks olukorra konstanteeringuks või subjektiivseks arvamusalalduseks, tema kõne jääb pigem kuhugi sarkasmi ja täie tõsiduse piirimaile. Ka Endel Nirk on sellele tõsiseltvõetavuse ambivalentsusele osutanud ning lisanud, et «[s]ageli sugeneb tema kõnesse paroodilist elementi, konventsionaalsete vaadete profaneerimist» (Nirk 1983: 181). Rudolf võib nähtavasti olla nii tõsimeelne kapitalistist ärimees, kui ka sedasama kapitalikeskset süsteemi labastav ja naeruväärstav kultuurikriitik. Antud situatsioonis on parodeerimine kindlasti määravamal kohal, kuid kapitalistlikud arusaamad kuuluvad siiski vahetult Rudolfi karakteri juurde, see on olemuslik osa tema maailmavaatest²⁹. Selles seisneb ka tema üks-ühene taandamatus Tammsaare seisukohtadele. Mis Rudolfit autoriga ühendab, on arusaam, et kapitalistlikku ideoloogiat on rakendatud vales kontekstis, s.o kultuuris – sellest sünnivad ka valed, isegi naeruväärsed ettekujutused ühiskonna toimimise osas.

Ühiskonnas prevaleerivaid naiivseid seisukohti on Tammsaarele omane kujutada ka koomilise sõnastuse kaudu (Siimisker 1962: 202), mis Ikka kõnes küllaltki põhjalikult ja meetoodiliselt ette võetakse: ta püüab käibivatest keele- ja mõttevormelitest justkui välja murda. Konventsioonide totrusele osutades annab ta neile ühtlasi tegelikkusele vastava tähenduse, mis ei peituks enam võõraste ega võõrapäraste sõnade taha («Et kui panete kellegi kuhugi kapitali juurde aktsionäriks, et siis hakkab vaimline kultuur voolama»; «koera-, kápuli- või keksikultuur»; «mitte looming, vaid kom-bi-nee-ring»). Rudolfi foneetikani ulatuval ideoloogiate ümbersõnastamisel on seega ühiseid jooni ka Bahtini kirjeldatud Rabelais' kunstimeetodiga³⁰: «Selle meetodi olemus taandub eeskätt kõigi harjumuspäraste seoste ning asjade ja ideede tavapärast naabruse lõhkumisele ning ootamatute naabruse ja

²⁹ Rudolf ärimehelikkus mõjub küll teatud mõttes kirjandusliku liialdusena (Tuglas 2004: 289, Puhvel 1984: 333), antud juhul ei saa sellest aga mööda vaadata – tema kapitalikeskne mõtlemine avaldub teistegi teemade taustal (pt 3.4).

³⁰ See paralleel on mõistagi ainult formaalne.

seoste loomisele, s.h. luuakse kõige ootamatumaid loogikaseoseid (alogismid) ja keeleseoseid (...)» (Bahtin 1987: 111)

Mis pagana pärast panete teie ikka veel kapitalile kultuuri ette? Miks te ei ütle lihtsalt kapital? Sest **kapital jääb kapitaliks, pange sinna ette mis tahes.** (242)

(...) kui kapital oleks nii suur, et kirjanik saaks oma edevusest ja auahnusest üsna lahti – mõistad? (...) ning kui see üsnaks tehtud – kapitali poolt muidugi – **päris üsnaks tehtud kirjanik** kirjeldaks kirjutatud kirjandust edasi, siis hakkaks minagi teda lugema, sest siis oleks see puht kapitali saadus, ilma edevuseta ja auahnuseta, õilis ja suuremeelne, nii-öelda **produkt ja produkti vastu** poleks ei minul ega ühelgi teisel haritud eestlasel midagi ega kedagi. (248)

(...) on ärimehi, kes pole põrmugi huvitatud ärist. Mõistate, peaaegu mitte põrmugi, nii et **üsna päris vaatelik** ärimees. Teised tulevad oma aktsiatega kokku, aga tema ei tule. Ja teate, mis sünnib sellise vaatelikku ärimehiga? Varem või hiljem ta **pühib oma suu ärist puhtaks**, s. t. teised pühivad ta suu ärist puhtaks, nii et tema **nilbaku ainult oma vaatelikku keelt**, kui teised **neelavad** reaalselt kapitali. (241)

Ikka vaimukate neologismide («kanakultuur», «üsnaks tehtud kirjanik», «vaatelik ärimees») eesmärk on rääkida asjadest nii *nagu nad tegelikult on*. Selle asemel et jääda kultuuri ja kapitali kirjeldamisel riigitrüü retoorika piiridesse, lammutab ta selle algosadeks, et näidata nende ühitamatust ka sõnalisel ja tähenduslikul tasandil. Kapital ei sobi juba definitsiooni («vara v varaline õigus, millest saab tulu» EKSS 2009: 103) poolest kirjandusega kokku, kui seda aga siiski sinna süstitakse, on tulemuseks samasse majanduslikku süsteemi (ja terminoloogiasse) kuuluvad nähtused nagu «puht kapitali saadus» ehk «produkt», mida loob «päris üsnaks tehtud kirjanik». See viimane pole muidugi mingi õige kirjanik, ainult «päris» ja «üsna», nagu ka varem mainitud «üsna päris» vaatelik ärimees. Sest ka see ideeline ärimees on ainult «peaaegu mitte põrmugi» ärist huvitatud. Kohe kui pildile ilmub omnipotentne kapital, ei jää nendest vaatelikest, s.o ideaalsetest oludest ja inimestest midagi alles. Nagu ütleb Ikka: «Kapital läheb ikka inimeste tasku, mitte vaimu või pähe, iseasi, kui ta maha juuakse, siis saab peale kõhu ka pea oma jao», «kapitaliga luuakse ainult kapitali» (240) jne. Ja nagu kirjutab Bahtin:

Asju ja ideid ühendavad valed hierarhiasuhted. Nad on lahutatud ja üksteisest eemaldatud kõikvõimalike ideaalsete konstruktsioonidega, mis ei lase asjadel kokku puutuda nende elavas kehalisuses. (...) On vaja luua asjade ja ideede vahel uued naabrused, mis vastaksid nende tegelikule olemusele, on vaja paigutada üksteise kõrvale ja viia kokku kõik see, mis oli võltsilt üksteisest lahutatud ja eraldatud, ning lahutada üksteisest kõik see, mis oli ühendatud valesti. (Bahtin 1987: 111)

Ka Ikka kõnes puutume kokku kõikisugu vaatelike konstruktsioonidega, mis viiakse kokku asjadega nende «elavas kehalisuses», eriti iseloomulikud on söömisega seotud metafoorid äri kirjeldamisel («pühib oma suu ärist puhtaks», «nilbaku ainult oma vaateliku keelt», «neelavad

reaalset kapitali»). Rudolfi jutt on eluline ka juba meediumi valiku tõttu: tegemist on *suulise* kõnega, mis Unduski kohaselt

«toimub inimesest võõrandamute osade, suu, rinnakorvi, käte vahendusel. Ja ennekõike just seetõttu, et hää, suu, kõnelemine jäävad inimese juurde, kiri aga antakse ära, tasub rääkida suulise keele teatavast esmasusest, ehkki mitte ülimusest – seda üksikisiku, võiks ka öelda, et individualistlikult vaatepunktilt.» (J. Undusk 1998: 65)

Unduski nägemust mööda kuulub kiri just kultuuri juurde – kirjepandud jagatud väärtuste sfääri (samas), – millele Ikka igal võimalikul moel vastandub: nii monoloogilise kõneviisi, keeleparoodia kui ka iseoma hääle kaudu («kõneleja hääldas viimast sõna silp-silbilt»).

Oma kõikehaaravas ja otsesõnalises vastanduses jõuab Rudolf lõpuks eesti kultuurini välja:

« (...) mina **eesti** kirjandust ei loe, **eesti** pilti ei vaata ega **eesti** muusikat ei kuula. **Eesti** hümnigi laulan ma ainult sellepärast, et see pole **eesti** looming. Ja mina arvan, kui tehtaks tõesti **eesti** hümn, siis jäetaks ta haritud eestlase poolt laulmata, kui pole sõjaseadust.» (242)

«Aga mis on mulle **eesti** kirjandus, maal ja muusika? See on inimene, sest ma tunnen seda, tunnen isiklikult seda, kes on teinud selle kirjanduse, maali ja muusika. Ja kuis ma siis loen, vaatan või kuulan seda, mis on selle poolt tehtud, kellega ma olen üheskoos söönd ja joond, peaaegjalikult joond, kelle veksleid ma olen maksnud ning muid sigadusi tema suhtes teind?» (245–246)

Meie kultuuri ja kapitali tõsine erinevus selles ongi, et nad õpetavad kombineerima, sest **meie** ei tee kultuuri ega loo kapitali, vaid **meie** kombineerime kultuuri ja kapitali. Mõistate, kombineerime, kuidas saada juurdemaksu, õigem ülemaksu, sest juurdemaks on ju ülemaks. Nõnda jääme teistest rahvastest küll tegemises, nii-öelda loomingus maha, aga kombineeringus jõuame neist tingimata ette, nii et midagi võib välismaa ka **meilt** õppida. (242)³¹

Selline adressaatide vahetumine on funktsionaalses mõttes tähenduslik: «Lausungi oluline (konstitutiivne) tunnus on tema suunatus kellelegi, tema *adresseeritus*. Adressaat võib olla otsene osavõtja (...); ta võib olla ka täiesti ebamäärane, konkretiseerimata *teine* (...)» (Bahtin 1987: 284). Siin kõnetab Rudolf kõigepealt «kunstirahvast», kes on tema meelest «see kõige edevam, auahnem, nii-öelda tühisem» (240), kuid nähtavasti ka kogu eesti kultuuri tervikuna. Lisaks on oluline silmas pidada, et ka romaani siseselt toimub kultuuri ja kapitali vaheliste seoste eritlemine ainsana laiema «publiku» ees, nagu ka Tuglas kriitiliselt tähele on pannud: Ikka targutusi on pandud «pealt kuulama keegi arhitekt, agronoom, maailja ja kirjanik, milliste tegelaste osavõtte ei vajata ei enne ega pärast romaanis» (Tuglas 2004: 289).

³¹ «Meie» kasutamine viimases katkendis viitab samuti ühele Tammsaare artiklile («Meil ja mujal»), milles ta selgitab selle sõna seost rahvusliku alaväärsustundega:

Meie harilikum kõnekäänd koduelu nähtuste hindamisel on ikka veel: ah, see on meil, aga vaadake, mis mujal. See ütlus kordub igal parajal silmapilgul, olgu majanduslikes, ühiskondlikes, kirjanduslikes, kunstilistes või üleüldiskultuurilistes küsimustes. Ja sõna «meil» tähendab ikka midagi mahajäänut, arenematut, maitsetut, väikest, viletsat, haletsemise-, naeru-, isegi põlguseväärsset, kuna sõnas «mujal» kõiki ihaldavaid omadusi ja oletusi aimame. (Tammsaare 1988: 83)

Bahtinile tuginedes võib öelda, et Rudolfi monoloogide *teine* ulatub romaani ilukirjanduslikest piiridest väljapoole ja kõnetab oma kaasaega³² väga vahetult: «mõlemad (autor ja romaanimailm) asuvad nüüd ühes ja samas väärtuselis-ajalises dimensioonis: kujutav autorisõna paikneb samas tasandis kujutatud kangelase sõnaga ja võib temaga astuda (õigemini, ei või jätta astumata) dialoogivahekorda ja hübriidseostesse.» (Bahtin 1987: 33)

Kahtlemata võib Rudolfi paljusõnaliste monoloogide taga näha tähenduslikku žesti: tema sõnad kannavad endas ühtaegu kaasaegseid kultuurikriitlisi kihistusi, paradokse, koomikat, pilget, neil on võime keeleuuendajate «surnult sündinud ollust» parodiaobjektiks muuta ja keel uuesti elusaks rääkida. Tema sõnad kõnelevad sageli rohkem iseendast kui oma kõnelejast, osutades üle oma kontekstuaalsete piiride nii ümbritsevale ühiskonnale, kuid ka inimlikele eneseväljenduspiiridele kõige üldisemas mõttes, hakates lausa isepäi sündmustikku suunama.

Friedrich Scholtz on sarnaselt kirjeldanud keele rolli romaanis «Põrgupõhja uus Vanapagan»: keelest saab «üks romaani peategelasi, ilma milleta pole võimalik ei paljukihilisus ega koomika, ilma milleta poleks väljendavad ka paradoksid, mis ületavad inimeksistentsi ajalise ja igavese problemaatika vastuolud, pidamata neid lahendama. Keel on inimeksistentsi üks põhilisi eeltingimusi. Ilma selleta poleks inimene inimene. Keel on talle vältimatu vahend, et saada iseenda ja maailmaga ühele poole, eluga toime tulla.» (Scholtz 2001: 142) Need arusaamad võib üle kanda ka Rudolf Ikka kõikehaaravatele kõnelustele. Järgmises peatükis vaadataksegi, missugune on tema keelekasutuse vahekord romaani põhiteemade, s.o inimese, elu ja armastusega.

³² Ühtlasi võib oletada, et Tammsaare kriitikal (sh kultuurikapitali jm kaasaegsete nähtuste suhtes) on pretensioon ka ühiskonna tulevikku ette näha; et Ikka (siin mängib ka tema nimi kaasa) peegeldab ja sõnastab nähtusi, mis autori arvates jäävad püsima ka edaspidi: seda kinnitavad praeguse retseptiooni (Önnepalu, Vainu) mõtteavaldused antud katkendi tänapäevasuse suhtes. Tammsaare on isegi «Elu ja armastuse» kohta irooniliselt öelnud, et «On ju üsna kena, kui inimesed juba poole aasta pärast raamatust midagi head leiavad. Te mõelge ometi, mis nad võivad sealt siis leida, kui neil on aega otsida, ütleme, kümme aastat. Nõnda võiks ehk saja aasta pärast kas või riigivanema kolmanda või neljanda auhinnagi saada.» (siin viidatud Vaino (2014: 302) kaudu)

3. Inimene, elu ja armastus

Heino Puhvel on «Elu ja armastust» pidanud nii ühiskonna-, moraali- kui ka inimesekriitiliseks teoseks ja näeb selle pealtnäha lihtsa süžee taga Tammsaare sügavat huvi inimloomuse vastu, mis tema loomingus alati mitmel kujul ka peegeldub (Puhvel 1984: 332). Tammsaare jaoks, keda on huvitanud «inimelu kogu selle avaras spektris» (Vaino 2011: 38) määratlevad inimest peamiselt ennustamatud ja mittemõistuslikud ürgjõud: sünnipärane kurjus, instinktid, alateadvus jm (Treier 2000: 141).

Tähtis osa tema arusaamade kujunemises on olnud Dostojevskil, kelle tegelaste heitlused usuliste ja metafüüsiliste küsimustega, rahva ja riigi saatuse, kuid ka iseenese labaste tungide, kõlbelise kohusetunde ja südametunnistusega (samas, 147) on ka Tammsaare karakterite puhul kesksel kohal. Nendele omadustele on sageli osutatud ka Rudolf Ikka puhul, keda võib retseptsiooni põhjal ühtlasi pidada üheks Tammsaare dostojevskilikumaks kangelaseks. Niisiis peetakse seda eeskuju silmas ka siinses peatükis.

Tammsaare tegelaste eksistentsiaalseks piirsituatsiooniks armastus (J. Undusk 2013: 336), mis ka Irma ja Rudolfi suhtes toimib omamoodi «lakmuspaberina» (Puhvel 1984: 332). Armastuse kaudu peegelduvad ühes inimloomuse vastuoludega ka teostamatud ideaalid ja täiusetaotlus: Rudolfi «põhjatu skepsis» seatakse vastamisi puhta elutunde ja lootustest tulvil armastuse, so Irmaga (samas, 332–334). Vaino on Tammsaare selliseid armastust ja usku sümboliseerivaid naiskujusid nimetanud neitsilikeks (mida ütleb Irma kohta ka Rudolf), mis toob autori armastuslugudesse sageli sisse ka religioosse mõõtme (vt Vaino 2011).

Järgnevates alapeatükkides vaadeldakse Tammsaare inimesekäsitluse erinevaid tahke Rudolfi kõneluste taustal, arvestades, et temagi asub autori poeetilisele maailmale omases eksistentsiaalses ja teatud mõttes ka religioosses piirisituatsioonis. Tuleb muidugi lisada, et erinevalt teistest Tammsaare tegelastest on ta oma äärmuslikust olukorrast teadlikuks tehtud – Rudolf, «olles Tammsaare teostes valitseva armastuse loogika ja selles peituvate ohtude hea tundja» (Undusk 2013: 279) ja «teadlik oma hedonismi traagikas» (Annist 2011: 346) koondab endasse kõik romaani temaatilised sõlmpunktid. Nii on ta sageli dialoogis ainult

iseendaga ja tema heitlused enamasti enesekesksed – seda selgemini avaldub aga ka tema kõneluste kandev ja laiahaardeline tähendusväli.

3.1. Rudolfi pihtimused

Pihtimus poetikavõttena läbib mitmeid Tammsaare teoseid, «Tõe ja õiguse» IV osas võimaldab ta privaatvestluste ja kohtuprotsessi kaudu avada abielupaari hingeelu (Vaino 2011: 54), ühtlasi võib Indreku süžeeleenis tervikuna (läbi epopöa kõikide osade) näha patu, süütunde ja sellega kaasnevat pihtimuse motiivi (Undusk 1991: 495). Kõige tähtsamal kohal on pihtimusformaat romaanis «Ma armastasin sakslast», päevikuvormis jutustuses, mis võimaldab eraelusfääri kõrval paljastada ka ühiskonnas toimivaid sisemehahanisme (Vaino 2011: 56). Niisiis on tammsaarelikud pihtimused omamoodi aken tegelaste ja olustiku allhoovustesse, varjatud jõudude mõjusfääri, mis on ka Rudolfi monoloogide põhituumaks.

Tema jutu pihtimuslikkus väljendub «lõhenenud hääles», milles enesepaljastus seguneb hukkamõistuga, sisemine poleemilisus ühiskonnas käibivate seisukohtadega ning mille kaudu püüaks ta justkui kaastundele või vastuvaidlemisele apelleerida (Nirk 1983: 183–184). Tammsaare tegelastele on n-ö dialektilised monoloogid väga omased, andes seeläbi tunnistust inimese dualistlikust loomusest (Vaino 2011: 37). Ikkagi on teatavasti «samaaegselt südamlilik ja küüniline, aus ja alatu, moraalne ja paheline» jne ning ühtlasi paistab sellest lõhestumisest teadlik olevat – temas oleks nagu erinevad teadvused, kes erisuunaliselt toimivad (Nirk 1983: 181–182). Samuti tundub, nagu seisaks ta pidevalt mõne kohtumõistja (sammas) või preesterliku institutsiooni³³ ees, mille olemasolu on ühtlasi pihtimuse kui žanri põhituduseid (Undusk 1998: 322).

Pihtimus on oma olemuselt dialoogiline, suunaga eeskätt vastuvõtjale, kellelt oodatakse seisukohavõttu – seeläbi võib aus ülestunnistus märkamatuult moonduda põhjuslikest seostest koosnevaks eneseõigustuskettideks, loogiliseks faabulaks. Fabuleerimine ühes põhjuste otsimise ja oma käitumise selgitamisega hakkab sel kombel ka pihtimuslikkust tühistama, lähenedes pigem eneskiitusele, isegi künismile (sammas, 322) Olles algupäralt seotud kristliku

³³ «[K]a kõige profaneeritumas maailmas säilib oma preesterlik institutsioon, niisiis isik, kes ühes või teises olukorras – mitte tunnetuslikult, vaid moraalselt – valdab Tõe monopoli (...) Preester on tõetsingute moraalse järelvalve kehastaja, õieti kaugeleulatuv üldmõiste.» (Undusk 1998: 320)

pihiga on pihtimuse³⁴ eesmärk teadagi patukahetsus ja andeksand – see eeldab aga kõigepealt arusaama millestki, mis kristliku eetikaga vastuollu läheb (samas, 311–312). Ikka puhul on selleks eeskätt liiderlikkus. Tema ambivalentne ja segaste kontuuridega keelekasutus peegeldab aga samasugust pihtimise ja enesekiituse piiridel mängimist, mille taustal Irma (kõigest kuulajana) esindab peamiselt potentsiaalset «kohtumõistjat»:

Sul on täiesti õigus, et minu elu tänini pole olnud ju kuigi kõlbline, otse selle vastand, nagu sinu omagi kogemused kuu aja jooksul sulle tõendasid. Aga ometi pole asi nõnda, **nagu sina arvad, sest sina arvad, nagu arvavad kõik inimesed ja nagu arvab sellepärast jumalgi**, kuid jumal on ikka inimesest, eriti minusugusest mehest valesti arvanud. **Sellepärast kordan ma uuesti sinu, kõigi inimeste ja nende jumala arvamuse vastu**: mina kardan sinuga abielluda oma kõlblise tundmuse pärast. (...) Ja ma küsin endalt nõnda: mis on minu senine elu kõlblisest vaatenurgast? Miks olen ma elanud tänini nii ebamoraalselt, nagu kõik arvavad? Kas tõesti sellepärast, et ma olen nii-öelda raiskunud inimene? **Ei! otse selle vastu: olen elanud ebamoraalselt suurest moraalsusest, suurest kõlblusest.** (144)

Inimesed, kes seda nägid, pidasid mind **ebakõlbliseks** ja mina ise pidasin end selleksamaks. Kuid sina, mu kallis, tegid mulle selgeks, et eksivad inimesed ja eksin ka mina ise. Mitte et mina olen **ebakõlbline**, ei elanud ma nõnda, vaid et ma olin **kõlbline**. Mina elasin nendega, kes ei ole **kõlblusest** põrmugi huvitatud või kes mängivad, nagu nad ei oleks. Mina elasin nendega sellepärast, et nõnda oli kõige kergem, sest nendega kokku puutudes ei tulnud mul kunagi kokku puutuda oma südametunnistusega, oma **kõlblise** tundmusega. Olin eland ja armastand ning võisin iga silmapilk kõik katkestada, ilma et oleksin pidanud endale **kõlbliselt** etteheiteid tegema. Ma pole ühtegi süüüt tütarlast või truud abielunaist ära meelitanud. (148)

Irmasse armumine äratas Rudolfis kõlblustunde sellise jõuga, et ta ennast läbi ja läbi kõlbliseks inimeseks peab. Absurdini minevas vastandustes kõikvõimalike *teistega* («sina», «kõik inimesed», «jumal», «nende jumal») ja oma ülestunnistust *kõlbluse* ja *moraalsusega* üleuputades läheneb ta eneseapoloogia, mis «lükib iga teo taha pikki õigustavaid mõtete ja tunnete kette» (Undusk 1998: 321), nii et esialgsest patutundest enam midagi alles ei jää. Rõhutatult paradoksaalsete väidetega nagu «olen elanud ebamoraalselt suurest moraalsusest, suurest kõlblusest» ja «Mitte et mina olen ebakõlbline, (...) vaid et ma olin kõlbline» hakkab ta õõnestama ka konventsionaalseid arusaamu kõlblusest enesest – kristlikus kontekstis mõistetud liiderlikkus muutub läbinisti profaanseks nähtuseks. Vaadeldes Ikka paradokse kõrgemal, s.o sotsiaalsel tasandil (vt pt 2.1), saab ka kõlblus ise märksa kitsama tähendusvälja:

Sest mis aitab, et oled rikas ja seltskonnas lugupeetud, kui oled ometi tühine naru, kes ei saa niigi palju oma südametunnistusest ja kõlblusetundest võitu, et oleksid võinud võrgutada süütu tütarlapsi ja vooruslikke naisi. Ning pane tähele, mu armas: selline süüdistus, ükskõik millise naise suust, on kõige loomulikum. **Auasjaks pole see, kui paljusid see või teine mees on võrgutanud, vaid kelle ta on võrgutanud. Ja kõige suurema au toovad ikka noored neitsid või vooruslikud naised, kes lõpetavad**

³⁴ J. Undusk teeb eristuse kolme tüüpi pihtimuse vahel, lähtudes antud traditsiooni järk-järgulisest taandumisest künismile ja enesekiitusele: alustades siirameelsest ülestunnistusest Augustinuse näol (ehkki leiab sealgi enesekiituse algeid); sellele järgneb Roussau kirglik enesekaitse, mis ühtlasi valmistab ette Nietzsche küünilise pihirünnaku. Samuti illustreerib ta pihtimuse privaatse sisu olemuslikku seost avaliku kultuuriga. (Undusk 2013: 308–320)

otsa-peale-tegemisega, nagu sina seda ütlesid. Mees, kes võib nõnda naistele otsa peale teha, on õige mees ja tema väärrib ikka armastust. **Mina olen selle vastand.** Mina olen otse loomusunniliku hirmuga hoidunud naiste eest, kes võiksid enesele otsa peale teha. **Selles ongi minu kõlblus.** (151)

Rudolfi künismiseguse pihtimise eesmärk on niisiis osutada pigem ühiskondlikule kui iseenese moraalsele devalveerumisele, s.o inimsuhete labastumisele ja ihadele taandumisele. Seetõttu võib temas näha ka kaasaegse nihistliku ja vaimsete põhiväärtusteta kultuuri peegeldust (Vaino 2014: 304).

Et Rudolf aga ise suuresti ümbritseva kultuuri ohver on (neitsilikku Irmat võrgutades, talle truudust murdes ja enesetapmisele ahvatledes), siis taanduvad ka tema eneseõigustuslike monoloogide laiahaardelised ja ühiskonnakriitilised pretentsioonid. Vastandumine välismaailmale ja selle oletatavatele seisukohtadele asendub vastandlike poolustega temas eneses:

Aga milleks peaksin ma valetama, kui ma ei püüa ennast kaitsta, isegi mitte vabandada ega puhtaks pesta, vaid lihtsalt seletan, kuis see kõik sündis, peaaegu nagu ilma minu enese teadmata ja tahtmatagi. Ja mõistad sa, milleks ma nii puhtsüdamiselt kõik tunnustan? Et sa näeksid, kui lootusetu inimene mina olen, see on kõik. (...) Sina arvad nähtavasti ikka veel – ja see on nii-öelda sinu ainuke usk minu suhtes –, et mina ei taha olla sinu vastu teisem või parem, õigem – ei taha tahta olla parem. Aga mina ei suuda tahta, kuigi tahaks tahta, selles on kogu seletus. (266–267)

«Minus pidi tol korral võitlema kaks tundmust, ühelt poolt minu mehelik armastus, teiselt poolt kõlbline kohusetundmus.» (301)

Erinevatele poolustele, mida Rudolfi karakter mahutab, on Ilmar Vene osutanud kui Don Juani ja Wertheri arhetüüpidele ning rõhutab, et kahe vastandi esindamise tõttu saab Ikkast ebausutav ja «raamatulik tegelane» (Vene 1997: 115). Seda arusaama süvendab asjaolu, et ta ei jää ühe ega teise eluviisi juurde pidama, vaid viljeleb vähemalt teoreetilisel tasandil neid mõlemaid korraga. Rudolf on ühtaegu elunautleja ja moralist, kuna kõlblus sigineb tema juttu tagasi ka siis, kui tema «kõlbline» abielu juba karile on jooknud ja ta oma käitumisega selle sõna kasutamise vähemalt Irma jaoks mõttetuks on muutnud³⁵. Sellise topelteksistentsi taga, millesse ka retseptsioon mitmeti takerdunud on, võib aga just tänu «raamatulikkusele» näha teatud süsteemsust, nagu kinnitab ka J. Undusk: «Ikka keerutamises on põhihoiakute tasemel ikkagi süsteemi. (...) Tema taga seisab Tammsaare kui mõtleja, kes (...) tahab maailma suhtes ka ilmselt mingile filosoofilisele selgusele jõuda.» (Undusk 2013: 279).

³⁵ Aga Sa peaksid meelde tuletama, mis ma Sulle millalgi **iseendast kui kõlblisest inimesest** rääkisin. Ma rääkisin oma kõlblisest tundmusest kui oma peapahest. Nüüd Sa tunned seda pahet oma nahal. Sul oleks praegu tingimata kergem, kui mina talitaksin nii-öelda sulina või kaabakana, nagu teeb seda iga teine mees, kes õiendab oma abieluarveid. Sinul oleks siis ilma pikemata selge, et Sa oled selles inimeses eksinud, nii et peab temaga lõpetama, jääb ainult üldine seisukorra **raskus ja piinlikkus**. Aga **kõlblise mehega, nagu olen seda mina**, muutub kõik palju keerulisemaks. (285)

Annistile ja Puhvlile (pt 1.1) toetudes võib öelda, et Ikka on (muuhulgas) Tammsaare üldistus hedonismi küüsis vaevleva inimese heitlemisest. Publitsistikas kaitses Tammsaare traditsioonilisi abieluväärtusi³⁶, armastuses ja ka kõigis muudes inimsuhetes pidas kõige olulisemaks truudust (Tammsaare 2011: 479). Ümbritsevates oludes nägi ta aga sootuks vastupidist: «Me kiitleme oma armastusega ja õhkame langemisega, aga kirge ulatub purjus peaga kuhugile sõitmiseks või rõvedaks unistamiseks»³⁷ (Tammsaare 1990: 258). Ikka on niisiis pandud esindama (ja elama) neid mõlemaid seisukohti, mis on ühtlasi vahetult seotud tema looja loominguliste põhimõtetega – sageli rõhutas Tammsaare pahe ja vooruse koostoimet ilukirjandusliku karakteri loomisel, kuna see olevat liigidealiseeritud kujudest märksa huvitavam ja inimlähedasem (nt Tammsaare 1990: 257). Sellega vastandus ta ühtlasi kaasaegsele (eeskätt 1930ndatel) riigipoliitiliselt korrektse ja positiivse suunitlusega kunstiloomele (Vaino 2014: 302), mis on omakorda seotud tema arusaamadega kultuurkapitalist (vt pt 2.2).

Pahe ja vooruse vastasseis on Ikka puhul aga sellise äärmuseni viidud, et kogu tema elukäik ühes kummaliste ja äkiliste otsustega, eeskätt abiellumise kasuks³⁸, mõjub isegi teatava poeetilise liialdusena – selles võib näha autori sõnumi rõhutamist, kuid kindlasti ka sagedasti osutatud dostojevskilikku poetikat (Nirk 1983: 207–208; Vaino 2011: 38; vt ka pt 1.1). Kuna Dostojevski eeskuju olemusest puudub üks-ühene arusaam (eriti Ikka monoloogide puhul), siis tuleks mõneti lähemalt süveneda kahe autori tegelaskõne kujutamise vahekorda. Antud juhul on kõige asjakohasem lähtuda Tammsaare enese põhjalikust ja läbitunnetatud kirjeldusest vene kirjaniku tegelaste kohta:

Inimeses leiduvad ikka vastupidised tungid ja kired, mis kisuvad, käristavad teda mitmele poole korraga. Dostojevskis saab tõeks lauliku sõna, mis räägib sellest, et rinnas kaks südant tuksuvad. Aga temas saab ka tõeks see ammuaegne, muistne õpetus kahest algjõust, mis ilma valitsevad ja mida nimetame pimeduseks ja valguseks, jumalaks ja saatanaks, Schiivaks ja Wischnuks, Ahrimaniks ja Ormusdiks. Igavene, kramplikult valus võitlus kestab kogu maailmas, kannatades heitleb ka inimene oma sisilmas, süda ja mõistus ei taha kuidagi rahuldavat ja rahustavat *modus vivendi* leida. (Tammsaare 1969: 1221)

³⁶ Vt nt «Inimese kultuurist» (Tammsaare 2011: 140–146); «Veetilgast ja preilist» (samas, 157–162).

³⁷ «Elus ja armastuseski» tuleb sageli juttu nn kabinettidest, kuhu sõidetakse seltskonnaga pidutsema ja teineteist «rikkuma», st pinnapealseid seksuaalvahekordi viljelema.

³⁸ «Midagi ebateadlikku pidi minus olema, mis ütles nõnda: ahah, sa ei taha selle kena tütarlapsaga abielluda, s. t. sa ju tahad kõigest hingest, aga ise kardad oma tahtmist, noh, hea siis küll, ma pistan sulle sellised riivid ette, et tee aga proovi taganeda!» (143)

«Ma olen vististi pisut aru kaotanud kui otsustada minu tegude ja sõnade järele,» rääkis Rudolf. «Ma ei jõua meie abielu ära oodata, aga ometi on tundmus et oleks hea, kui seda abielu ei tulegi. (...)» (152)

Dostojevski mõtestamine tammsaarelikus keeles mõjub millegi täiesti omalaadsena: mitte üksnes ühe või teisena, pigem nendevahelise kirjandusliku sulamina. Selle pinnalt tuleks vaadelda ka Ikka (ja teistegi Tammsaare heitlevate kangelase³⁹) dostojevskilikke omadusi ja kõnepruuki. J. Undusk on Rudolfit võrrelnud jutustuse «Ülestähendusi põranda alt» minakõnelejega, kelle jutus hea ja halb on ümberpööratavad, kelle õilsad kavatsused närusest loomusest eristamatud ning «kes iga edeneva lausega oma öeldut pidevalt kummutab, iga oma kõrget kavatsust kohe madaldab ja oma madalust seejärel taas ülendab» (Undusk 2013: 278). Mõõnmata ei jäta Undusk sedagi, et Rudolf on sellise «painavalt dialektilise» kõneviisi leebem esindaja (samas). Mihkel Mutt on seda problemaatikat mõnevõrra üldisemalt puudutanud: artiklis «Tamjevski ja Dostosaare» on ta loonud veenva kõrvutuse kahe suurkuju vahel ja leiab, et «[k]ui F. D. ja A. H. T. mõttemaailm ja tundeelu näivad ainelt või laadilt mõneti sarnased, siis selle siserõhk, pingestatus pole seda mitte» (Mutt 2014: 76) ja teisel, et «[ü]hel kulgeb kõik skandaalist skandaalini, teisel mõtelusest mõteluseni» (samas, 77). Sellisel erineva tunderõhuga sõnakasutusel on oma stilistiline ja keeleline aluspõhi.

Välkuvate silmade, palavikuliste poolteadlike kõneluste asemel on Tammsaare arutlused rahulikus kaalutletud vormis: «Inimeses **leiduvad** ikka vastupidised tungid ja kired, mis **kisuvad**, **käristavad** teda mitmele poole korraga». Nagu nähtub ka viimasest tsitaadist, püsib verb alati tavaasendis, mis Tillemani sõnul ongi rahuliku stiili tunnuseks (vt pt 1.1). Tammsaare mõõdukalt sammuvad laused ei viskle ühest äärmusest teise, vaid esitavad ka visklemist ennast analüütiliselt ja arutlevalt, justkui loetledes. Loetelulises kõneviisis armastab Tammsaare esitada ka kokkukuuluvaid nimisõnapaare: «tungid ja kired», «pimeduseks ja valguseks», «jumalaks ja saatanaks», «süda ja mõistus», mis kinnitavad ühtlasi arusaama vastandlikest ja samas lahutamatuist jõududest inimeses – antud näidete puhul muidugi Dostojevski tegelaste iseloomustamiseks. Dostojevskilikku opositsioonilisust tammsaarelikus sõnastuses kohtab ka Ikka kõnes, ehkki tema puhul väljendub pooluste vastasseis eeskätt lausemustris (enda ja *teiste* arvamuste, kõlbluse ja ebakõlbluse vaheldumise) kaudu. Ikkale on iseloomulik ka verbide läbiv kordamine: «nagu sina **arvad**, sest sina **arvad**, nagu **arvavad** kõik inimesed ja nagu **arvab** sellepärast jumalgi»; «Ometi **usud** ja **otsid**, **otsid** ja **usud**»; «**eksivad** inimesed ja **eksin** ka mina ise»; «ei **taha tahta** olla parem. Aga mina ei

³⁹ Tammsaare dostojevskilikest kangelastest on (viimati) ülevaate andnud Mihkel Mutt, kes nimetab näiteks Maurust, Karinit, Pearut (vrd Fjodor Karamazov), Kulebjakovit (vrd Žigalšov), Meleskit (vrd Kirillov), aga ka Rudolf Ikkat (kes võiks pärineda «Noorukist») jt. Neid tegelasi seob eeskätt dostojevskilik formaat või tema eeskuju, mitte üks-ühene taandatavus ühele või teisele kujule vene kirjaniku loomingus. (Mutt 2014: 86–88)

suuda **tahta**, kuigi **tahaks tahta**»; «sa ei **taha** selle kena tütarlapsena abielluda, s. t. sa ju **tahad** kõigest hingest».

Tilleman väidab, et verbikordused toovad Tammsaare jutustamisse dünaamikat ja nimisõnad staatikat (Tilleman 1940: 320), eelneva taustal tuleks aga lisada, et ka nimisõnapaarid, eriti kui nad on omavahel opostisioonis, lisavad samuti jutustamisviisile pingestatust ja heitlikkust, samal ajal kui verbi «rahulik» asend võib märksa staatilisemana mõjuda. Et Tammsaarele meeldib korrata kõiki lauseosasisid, siis ei saa dünaamilisust⁴⁰ rangelt võttes omistada ei tegu- ega nimisõnadele, sest liikuvus sünnib eeskätt nende korduste eneste kaudu. Korduse kohta on Tilleman muuhulgas öelnud, et «see näib omane olevat autori mõtlemisviisi põhilaadile.» (samal)

Kokkuvõtvalt võib öelda, et tammsaarelik *kordus* ja *loetlemine*, mis väljendub väga mitmel keelelisel tasandil, on see, mis loob teatud (rütmilise) ühtsuse kõigi kõneluste raames ega lase ka dostojevskilikul heitlusel liiga teravaks minna. Mõõndustega võib sellist kõneviisi Mutist inspireerituna nimetada tamjevskilikuks või dostosaarelikuks. Ent Ikka kõnes leidub ka märksa autorilähedasemat keelekasutust, milles korduvate sõnapaaride loetlemine ei peegelda enam mitte niivõrd heitlikkust, vaid pigem teatud ebamäärasust ja mitmetähenduslikkust – neid vaadeldakse järgmises peatükis.

3.2. Lobisev inimene

«Inimene elab loomusunnilikult nõnda, nagu oleksid elu ja surm tõesti sama mõiste (...) Millal on ta vaevaks võtnud oma sõnu ja tegusid siduda? Eks muutunud inimese suus iga sõna tühjaks lobisemiseks?» (Tammsaare 2011: 329)

Lobisemine on üks Tammsaare poetikavõteteid, «mis võimaldab tuua esile tegelaste siseelu ja irratsionaalseid tunde» (Vaino 2011, 126). Lobisemist seostab Vaino eeskätt narrilike tegelaste (Pearu, Mauruse, Karini jt), kelle provokatiivne tõdedega mängimine teisi vastu vaidlema või endas kahtlema paneb ning kelle eesmärk on seeläbi sündmustikku edasi

⁴⁰ See asjaolu võiks olla mõnes mõttes ka vastuseks Enniko, Villupi ja Tillemani erinevale arusaamale Tammsaare keele dünaamilisusest (vt pt 1.2).

viia. (samas, 124–126). Narrilikkust saab Rudolfiga seostada vaid tingimisi (kui üldse⁴¹) – vaidlused toimuvad sagedamini tema enese monoloogide raames, mitte niivõrd teiste tegelastega. Siseelu ja irratsionaalsuse avamine on aga kindlasti ka Rudolfi lobisemises määraval kohal. Marina Grišakova on Tammsaare tegelaste lobisemises näinud afektiivsust, mis ulatub taas tagasi Dostojevski mõjule: «Afekti ja mõistuse seos väljendub ka poolteadlikus, näiliselt juhuslikus väljalobisemises. See dostojevskilik motiiv on ka Tammsaarel sagedane (...)» (Grišakova 2005: 81) Rudolfi kõnelusi afektiivseks nimetada oleks kindlasti liialdus, kuid poolteadlik väljendusviis on temalegi omane – ehkki märksa tammsaarelikumal moel.

Kui dostojevskilik poeetika kõrvale jätta – sh tamjevskilikud pihtimused, milles võib tõepoolest aimata autori teadlikku kätt ja teatud stiliseerimistaotlust – siis Tammsaare kirjutamisviisile on omane ka ebahühtlus, isegi lohakus: «ta lause on mõnikord lohisev ja hoota (...) ilma vähimagi teadliku kohendamiseta» (Tilleman 1940: 320). Talle on iseloomulik seegi, et ta (erinevalt Dostojevskist) «mõlgutleb» ka oma tegelaste suu läbi (Mutt 2014: 76–77). Neid omadusi võib pidada tahtmatuteks, see-eest aga algupäraselt tammsaarelikeks stiilitunnusteks: «Tammsaare ebahühtlus, mosaiiksus, üleküllasus päästab ta: «kirjanduse» vahele jääb päris palju elusat alles, mõnusa jutuloba sisse sattub ikka ja jälle alasti, nagu tahtmatut ülestunnistust.» (Õnnepalu 2010: 52). Ka Rudolfi poolteadliku ja keeleliselt lihvimata lobisemise taga peitub sageli rohkemgi tähendusi, kui silmanähtavalt läbimõeldud kaitsekõnedes:

«Kui meil on liiga hea, siis saavad jumalad meile kadedaks, öeldakse, ja see ongi, mis mind mõtlema ajab. Aga oma mõttelõnga olen sootuks kaotanud.»

«Ära mõtle üldsegi, see on kõige parem,» andis Irma nõu.

«See on sama hea kui öelda, et ära tunne üldsegi. Aga mis me siis teineteist **seedime**, kui me ei tunne ega mõtle? Olgu kuis on, aga päris krokodillid me ometi enam ei ole, nii et peaksime oma kaaslase, keda armastame, otseteed kinni pistma, s. t. kõhtu panema. Meie teeme seda pisut teisiti, sest meil pole enam krokodilli hambaid, lõuga ega kõhtugi. Meie teeme seda **vaimliselt, hingeliselt, moraalselt, kõlbliselt** – nõnda teeme meie. Kui hakkame kedagi armastama, siis hakkame teda ka õilsalt **seedima**, nagu see meie kohane, kel pole enam krokodilli lõugu. Oled sa tähele pannud, kui jutukas olin mina sinuga juba algusest saadik? See oli tõenduseks, et mina juba armastan ja katsun hakata sind **seedima**. Ning kui ei suutnud sind **seedida**, sest sina andsid mulle kastruliga pähe, siis ...»

(...) «Asi pole selles, kuis ma sellest räägin, vaid kuis see oli. Aga oli ju nii, et mina rääkisin sulle maad ja taevad kokku, olin raske **kõhuhaige** ja kippusin jääma ka **vaimuhaigeks**, sest kauake see vaimgi vastu peab, kui kõhtu tuleb nii kuumaga kompressitada.»

⁴¹ Bahtini määratluse kohaselt peituvad narrilikud tegelased üksnes maskide taha ning «väljaspool oma rolli ei ole neid olemas» (Bahtin 1987: 103–107) Rudolf Ikka pendeldab teatud mõttes samuti erinevate «rollide» vahel, ehkki tegelaskujuna on talle kahtlemata antud ka n-ö maskita identiteet.

(...) «See ongi see kõige ilusam siinilmas, see **seedima hakkamine**, see nii-öelda **söömahakkamine**, kui isu aina kasvab ja isuga **illusioonid, pettepildid, viirastused, kangastused**. Ma mõtlen nimelt **vaimlist või hingelist seedimist**. (145)

Nagu ilmnes juba Rudolfi kapitalikõnes, kasutab ta söömise ja seedimisega seotud kujundeid ideaalsete konstruktsioonide lammutamiseks, et rääkida asjadest nende tegelikus, s.o elulises tähenduses (vt pt 2.2), mis kehtib siingi. Ühine nimetaja inimese ja looma, füüsilise ja vaimse armastuse vahel on samuti *seedimine*, mis hõlmab füüsilisi, vaimseid («olin raske kõhuhaige ja kippusin jääma ka vaimuhaigeks»), moraalseid ja illusoorseidki tundeid. Rudolfi jaoks ei ole need erinevad aspektid teineteisest kuigi rangelt lahus, sellest ka ainevahetusega seotud kujundivalik Seedimise metafoorile ehitub ühtlasi arusaam inimesest, kes vähemalt maises armastuses pole veel kuigi kaugele arenenud: «Meie oleme ikka veel üsna algelised loomad – tunneme teise lähedust õieti ainult siis, kui oleme ta oma kõhtu pannud, nii et võime teda seedima hakata.» (145) See pole kaugel ka Tammsaare enese inimesekäsitlest⁴², ehkki see pole ainus viis, kuidas armastust romaanis käsitletakse ja sellest räägitakse (vt pt 3.4).

Antud katkendis ei saa märkamata jätta, et sõna «armastus» asendatakse siin ohtrate sõnapaaridega, mis selle tähendust mitmes suunas laiali hajutavad ja selle justkui enda alla matavad – võime siin näha midagi Tammsaare keele- ja meelelaadile üldomast: «Et ta tüübilise skeptikuna püüab vaadelda asju kõigist võimalikest tahkudest, see avaldub tema lausestikuski, kus üksikute elementide sagedase kordamise teel ta nagu tahaks läbi katsuda lõplikult oma kujutlusi.» (Tilleman 1940: 324) See on niisiis Tammsaare enese skeptiline hoiak, mis teda sel viisil lobisema paneb – keele abil saab inimlikke tundmusi paremal juhul vaid kompida, mitte aga lõplikult defineerida:

Katsuge neid sõnu seletada, arusaadavaks teha ja te leiate peagi, kui imestamisväärt vähe oskame sõnadega aimeid edasi anda. Veel enam: leiame, et sõnade taga, mida alati tarvitame, sagedaste midagi tabavat ei ole. Sõna hing, vaim on surnud, ainult kesta hilbutame, sest ta on nii kerge. Keel ei ole oma surnute matmises küllalt hoolikas, (Tammsaare 1988: 85)

Pretentsioonitu «kestahilbutamise» käigus võib keel (kes oma surnuid ei mata) hakata ennast ise väljendama, seda eriti siis, kui inimene oma keelekasutusele erilist rõhku ei pane: «Poolteadlikult kasutab inimene keelt aga vaid lobisedes, ajades sõnu välja suust ja lootes, et lausub midagi sobivat või olulist. Ja selles asjas pole üldse oluline «mõiste»

⁴² Ka Tammsaare ise on osutanud (antud juhul küll Maeterlincki loomingu taustal), et armastus ja nälg on inimese põhilised elutingimused (Tammsaare 1990: 323) ja seedimine inimliku tarbimisvajaduse väljendus (sammas, 259) – mida võib ka üldisemalt seostada tema loomalähedase inimesekontseptsiooniga (Treier 2000: 147).

(definiitsiooniabstrakt), vaid selles, mida keel teataval puhul peab oluliseks.» (Masing 2004: 54) Ka Rudolf asetab kõik eluvaldkonnad küllaltki otsesõnaliselt ja piltlikkusse kujundikeelde ega jää pelgalt abstraktsioonide tasemele. Ta püüaks käsitletud teemasid justkui iseendalegi selgeks teha, usaldades enam keelt kui iseennast: «Asi pole selles, kuis ma sellest räägin, vaid kuis see oli».

Mitmekihilised sõnapaarid, mis Rudolfi kõnes «definiitsiooniabstrakte» asendavad, ongi üks eesti⁴³ keele algupärasemaid tunnuseid: «Sõnapaarid väljendavad seda, mida Lääne moodi nimetame üldmõisteteks, kuid teatava erinevusega: (...) [ü]ldmõisted tuletatakse induktiivselt, konkreetsetest mõistetest, ja nad säilitavad sageli oma etümoloogilise seose nende mõistetega (...) Sõnapaarid kätkevad peale üldistuse ka teatavat määramatust, ebamäärasust.» (Kaplinski 2004: 205–206)

Rudolfi kõnes sageli käsikäes esinevad «hingeline» ja «vaimline» on üks sõnapaare, mille mõistmine tema muutlikus keeles sõltub sageli vestlusteemast⁴⁴. Siin vaatab Rudolf inimpsühholoogiat kehalisest tervikust lähtuva mõistestiku abil, mis ühtlasi osutab nende orgaanilisele ja algupärasele kokkukuuluvusele. Abstrakse 'vaimu' asemel kõneleb Rudolf millestki elulisest ja hingavast, isegi seeditavast, ühendades selle taas kehalise inimesega. Eestikeelne 'hing' on just seda tähendanudki: «HING ja taolised hingust tähendavad sõnad (...) on põhiliselt bioloogilised ega ole mingis mõttes vastandatavad keha-lihaga» (Masing 2004: 213) 'Vaimgi' ei ole oma algselt tähenduselt sellest kaugel: «vaim tõlgitseb meil eeskätt hinge kõigis selle eri avaldumisvormes» (Loorits 1990: 50).

Kehalise, hingelise ja vaimse elu sidumine Rudolfi sõnaohtras keelekasutuses mõjub küll ettekavatsematult ja sundimatult, kuid üllatavalt kontekstisidusalt: just tema nn

⁴³ Romaanis leiduvad muuseas sagedased viited just eesti keele väljendusvõimele, enamasti peegeldub see Irma keeleõpingute taustal: «Kui kõik eestlased täiendaksid end inglise keeles, nii et nad teda mõistaksid, siis võiksid nad kõik asjust rääkida, millest eesti keeles rääkida ei või, sest et temast saadakse liiga selgesti aru.» (198)

⁴⁴ Kõigepealt võib 'hingelisest' ja 'vaimlisest' välja lugeda kujutluslikkust ja fantaasiaga seotud tähendusi: Luule ja luiskamise asemele oleme vale ja pettuse pannud, nii et minu niinimetatud **hingelisist ja vaimlisist** lokiidest pole enam midagi järel. (73)

Enamikes kontekstides on tegemist psüühikat väljendavate sõnadega, ehkki neid seotakse nii majanduse, äri, luule kui ka kirjandusega:

Pealegi, töötades on inimese ja rahva seisukord majanduslikult kui ka **hingeliselt ja vaimliselt, nii-öelda psühholoogiliselt** üks, töötust pidades teine, võib-olla otse vastupidine. (76)

Sest kui mõelda ärist, siis pead mõtlema ka kübarast ja kingast, sukast ja saapast, siidist ja sametist, mis on kehaline luule, ja kui mõelda kirjanikkonnast, siis mõtled ka kirjandusest, ning kui mõtled juba kirjandusest, siis mõtled ka kinost, mis on **vaimline või hingeline** luule, nagu keegi seda võtta tahab. (102)

donjuanluse ja wertherluse vastanduse taustal on selliste kategooriate ühendamine märgiline. Üks osa temast hindab armastust, mis kaasab illusioone, pettepilte, viirastusi jne, teine taandab selle tühipaljale seedmisele. Nagu ta isegi hiljem tunnistab: «See kõige hirmsam on see, et mul pole seda suurt armastust, mis katsuks teostada viirastused, nii-öelda unistused. Minu armastus on üsna harilik meeste armastus, mis ei saa millegi harukordsega toime. Minu armastus ihkab rohkem lõbu kui suuri tegusid, niisuke on minu armastus.» (275) Sellega tema sõnapillamine aga ei piirdu:

Aga siis tuleb silmapilk, kus tunned, et ei jaksa enam – et ei suuda seda **seedida**, mida nii väga tahaksid. Siis tulebki vägivald ja kastruliga pähe valamine, siis tulevad **pussid ja püssid, vesi ja mürk, nõör ja veerevad rattad**, kui ei jõuta enam **vaimliselt ja hingeliselt seedida**. Sest inimene ei tapa ei iseend ega teist sellepärast, et miks see või see läheb selle või sellega, vaid – miks tema ise ei suuda seda või seda **vaimliselt ja hingeliselt ära seedida**. Inimene tapab sellepärast, et ta tunneb oma **hingelist ja vaimlist** nõrkust, ja nõnda astub ette krokodill, kes töötab **lõugade ja hammastega**. Mina valisin krokodilli **lõugade ja hammaste** asemel abielu.»

(...) See tähendab ainult niipalju, et kui inimene ei suuda enam **seedida**, muidugi **vaimliselt ja hingeliselt**, siis tema muutub kas **kurjategijaks või moraalseks, kõlbliseks. Mina muutusin kõlbliseks**, sest abielu on ju kõlbline asutus.» (145–146)

Tema nn vaimilise ja hingelise seedimise ehk armumisega kaasneb niisiis teatud oht, potentsiaalne enese- või teisetapmine, mis tuleb siis kui armastatu «seedimine» enam ei õnnestu, st kui armastus kasvab liiga suureks, kontrollimatuks, elu-üleseks⁴⁵. Rudolf tahab seega öelda, et armastus võib tappa, ehkki väljendab end taas märksa mõistukõnelisemalt: surmast, mõrvast ja suitsiidist saavad «pussid ja püssid, vesi ja mürk, nõör ja veerevad rattad», lõuad ja hambad jne.

Ka selles võib näha otsest kokkupuudet Tammsaare kirjutamisstiiliga, kelle «vastandusi kergelt ühte pillav ja nendega julgelt toimetav arutlusviis tähendab muuhulgas ka sõnalist asendustegevust, Tammsaare kangelastele omast «suure suuga linna tegemist», mis peab katma reaalses elus sooritamata jäävaid radikaalseid samme.» (Undusk 2013: 265) Liiga äärmusliku, isegi surmani ohtliku armastuse asemel valib Rudolf kõlbluse ja abielu: «Mina valisin krokodilli lõugade ja hammaste asemel abielu (...) Mina muutusin kõlbliseks, sest abielu on ju kõlbline asutus.» Kuid see nähtavasti ei aita, «[s]est kui tuleb õige armastus, see päris õige, siis ei piisa miski, abielugi ei piisa.» (211) Nii jääb tema kõlblisest abielust lõpuks järgi ainult surmahirm:

⁴⁵ Surma ja armastuse seose Rudolf Ikka ja Tammsaare filosoofias on põhjalikult lahti kirjutanud J. Undusk. Armastust vaadeldakse lähemalt pt 3.4.

Sest kui ma esteks arvamist avaldasin, et Sinu meelega tehtud surmale järgneb vaevalt minu meelega tehtud surm, siis ei ole ma selles ometi kuigi kindel, sest minu kõlbline südametunnistus on mulle tänini üllatusi valmistanud ja võib valmistada veelgi, nii et **Sinu surmale võiks järgneda ometi minu surm. See ongi, mida ma kuidagi ei tahaks, sest ma armastan ju elu ja tema lõbusid rohkem kui kõlblust või armastust (...)**⁴⁶ (287)

Sõnades on teadagi ootamatut potentsiaali, mis võib tööle hakata ka kõnelejast sõltumata, tähendusi, mis avalduvad oma keelelises vormis isegi puhtakujulisemalt, kui rääkija seda taotlenud on: «On ehk elu ja surma vahe ainult vormi küsimus? Ka sõnas? Vististi! Samad sõnad tunduvad kord surnunuina, kord elavaina – kõik oleneb ainult vormist. Nõnda kordub see nõiasõnadega alates ja lorilauluga või labase jutlustamisega lõpetades (...)» (Tammsaare 2011: 329) Samamoodi puudutavad Ikka mitmekihilised sõnad elu ja surma küsimusi esialgu vaid lobisedes ja varjamisi, hiljem aga asuvad vahetult sündmuste keskmesse, kutsudes esile ootamatuid pöördeid: esialgsetest «lõugadest ja hammastest» saab reaalne oht, mis päädib abielu lõppemisega.

Tammsaare enese «jutulobale» osutanud Önnepalu leiab, et sellest sünnivad ka tema kummalised süžeehüpped: «Tammsaarel areneb süžee üksikute hüpetega, siis, kui see talle meelde tuleb.» (Önnepalu 2010: 47) – niisiis võib seda pidada ka üheks lähedamaks seoseks autori- ja tegelaskõne vahel, isegi kokkupuutepunktiks. Tammsaare julge sõnapillamine on «tegelaste saatuse otsing siin ja praegu, lugeja palge ees, mis nagu iga otsing võib oma meelevaldsena paistvas tundlate sirutamises siia ja sinna jätta kohati tüütu mulje. Kuid siis ootamatult kandub näiliselt pretentsioonitu jutt üle ellu, hakkab seal oma juuri ajama – see on ehk Tammsaare stiili üks algupärasemaid jooni.» (J. Undusk 2013: 265)

Rudolfi pihtimisest ja lobisemisest jääb kokkuvõttes mulje, et tema paljusõnaline jutulõng peab teatud mõttes asendama nii tema enese eluvalikud kui ka kogu romaani süžeekäigud: temast on tehtud tegelane, kes ei lepi mitte ühegi positsiooniga pealtnäha lihtsa loogikaga armastusloos⁴⁷. Hedonistina ei leia ta endas seda suurejoonelist armastust, mis loo «õnnelikult lõpetaks», kõlblus temas püüab (verbaalselt) lahendada aga ka Irma armastusega seonduvad

⁴⁶ See katkend pärineb Rudolfi kirjast Irmale, milles ta seletab nende abielulahutuse möödapääsmatust – oluline on silmas pidada, et abielulahutust formaalselt täide ei viida, vaid piirdub ainuüksi Rudolfi kõneluste ja antud kirjaga (vt ka pt 3.4)

⁴⁷ Ka Maarja Vaino on osutanud, et romaani ilmumisaajal esines ohtralt «Elu ja armastuse» lihtsa süžeeega sarnaseid jutustusi (Vaino 2014: 301), ehkki Tammsaarel on see mõistagi vaid n-ö väline koor, mis peab hõlmama ka laiahaardelist psühholoogist ja filosoofilist probleemistikku.

probleemid. Tegelasena asetuks ta seega justkui süžest välja, samas on aga kogu sündmustik suuresti sõltuv just tema sõnapillamisest.

Kui pöörduda tagasi Tammsaare inimesekäsitle juurde, siis võib öelda, et Rudolf kui «lobisev inimene» esindabki eeskätt kõnelemist kui üht inimeksistenti kõige tähtsat omadust⁴⁸. Kõik tema teod – varasemad hedonistlikud elukombed, otsus abielu kasuks, Irma petmine ja ka abielulahutus – jäävad nii lugejale kui Irmale «nähtamatuks», st saavad avalikuks pea ainuüksi tema enese arutluste kaudu, moodustades ühtlasi romaani temaatilise keskme. J. Undusk on Rudolfi kõnelusi nimetanud eksperimentaalseks ja kasutab seda mõistet ka kogu romaani süžee kirjeldamiseks, pidades silmas eeskätt selle armastusfilosoofilist keskpunkti (Undusk 2013: 278, 280). Eksperimendimõiste võib aga laiendada kõikidele teistele valdkondadele, mida Rudolf oma kõnes puudutab: tema enese elu ja sellega kaasnevad probleemid taanduvad (või laienevad) filosoofiliseks refleksiooniks, mida süžees aga otseselt ei teostata.

Nagu ilmnes, siis suur osa Rudolfi arutlustest on pühendatud kõlblusele, mida võib mõista kahetiselt: ühest küljest võib selles (taas) näha Tammsaare enese kultuurikriitikat, teisalt on tegemist mõttelise eksperimendiga inimliku moraali olemusest. Rudolfi filosoferiva lobisemise käigus seatakse kõlblus vastamisi surmaga, kusjuures viimane kaalub üles nii kõlbluse kui ka armastuse. Surma tähendust Tammsaare loomingus on vaadelnud ka Siimisker ja leidnud, et «[t]õenäoliselt võlgneb inimene filosoofia ja religiooni eest tänu just sellele. (...) Kui taandub surm, taanduvad ka suured, filosoofilise kandejõuga probleemid» (Siimisker 1978: 837). Nii võib Ikka surmahirmus ja -filosoofias näha taas midagi Tammsaare loomingule algupärast – seda tuleb arvesse võtta ka järgmiste alapeatükkide raames.

3.3. Usk ja neitsilik lunastus

Tammsaare vahekord usu ja uskumisega ei ole sugugi selge ega võimalda terviklikku ja ammendavat ülevaadet. Kui lähtuda Vaino arusaamast, siis Tammsaare jaoks on usk oma olemuselt eeskätt midagi mõistusevälist ja selle eesmärk on avastada ja vabastada inimese saladuslikud jõud (Vaino 2011: 83). Saladuslikud jõud väljenduvad väga mitmete

⁴⁸ Siinkohal võib meenutada ka Scholtzi sõnu : «Keel on inimeksistenti üks põhilisi eeltingimusi. Ilma selleta poleks inimene inimene. Keel on talle vältimatu vahend, et saada iseenda ja maailmaga ühele poole, eluga toime tulla.» (Scholtz 2001: 142)

irratsioonaalsete poetikavõtete kaudu ⁴⁹, misjuures tooniandvaks taustaks on kristlikud mõttemallid (samas, 66). Religioossele poetikale vaatamata on palju rõhutatud ka Tammsaare irooniasse kalduvat inimese- ja maailmakäsitlust, milles igasugune usupotentsiaal avaldub kas äraspidiselt või ka lihtsalt ebakindlalt ja vaoshoitult (nt Siimisker 1962, Annus 2001, Haug 2010). Eriti ilmseks saab Tammsaare usuline talitsetus võrdlustes Dostojevskiga (nt Vene 2007, Önnepalu 2010, Mutt 2014), mille valguses paistab tema religioonikogemus märksa maalähedasem (või ka eestipärasem). Rudolf Ikka puhul on oluline silmas pida, et tammsaarelik iroonia ja skepsis on tema puhul määravamad kui mujal autori loomingus avalduvad religioonimudelid. See aga ei tähenda, et Rudolf sedagi temaatikat oma kõnelustes ei puudutaks – kogu oma nihilistliku kahtlemise juures liigub temagi jutt aeg-ajalt usulistele kõrvalteedele.

Rudolfi osutused kristliku religiooni suunas on sageli väljakutsuvad või sootuks eitavad, enamasti laetud iroonilise pilke või juba tuttava künismiga:

Või arvate teie, preili, et mina peaksin olema mõni Jeesus Kristus, kes abiellub ainult selleks, et oleks Eestis üks koht üksiku juurde vähem? Aga see oleks sama hea kui nõuda minult enesetappu, sest et muidu tahab ehk mõni proua minuga oma abielu rikkuda. Nii et mina ei tee enesele mingeid etteheiteid. Mina pole nähtavasti ilmaparandajaks sündinud. Mina pole suutnud iseennastki parandada, veel vähem teisi. (74)

Mina olen nimelt mõelnud, et ega jumalal pole minu palvest sooja ega külma, nagu tal pole sooja ega külma teistegi inimeste palveist. Paluda maksaks ainult puht iseenda pärast, aga minul pole tänini selleks kunagi tõsist põhjust olnud, nagu pole seda nähtavasti teistelgi, sest muidu nad ju paluks tõsiselt. Kõik tulevad jumala ette oma tühja-tähjaga nagu minagi. Ja nõnda olen ma elanud ühes teiste omasugustega, ja olen päris kenakeste elanud, sest jumal on mu kätetööd õnnistanud, ilma et ma oleksin teda kordagi õieti palunud või tänanud. (98)

Mis oli keskajal? Usk ja taudid, ilma pisilata muidugi. Ja nüüd? Samuti usk ja taudid, ainult pisilatega, nii et usku poleks õieti enam vajagi. Usk oli ju selleks, et teada, jumal saadab taudid, sest inimene arvas, et mis sel jumalal ikka teha, mõtleb ainult ajaviiteks inimestele taude välja. (...) Ühesõnaga, oleme avastanud, et taudide, s. t. pisilate jumal pole keegi muu kui inimene ise ja et see jumal usub oma pisilasse. (249)

Samas antakse Rudolfi suhetest usuga nagu möödaminnes järgmine kahemõtteline kommentaar, mis kindlasti välistab tema poolehoidu religioossetesse institutsioonidesse, usu puhul jääb see aga lahtiseks (sedasama võib tegelikult öelda ka Tammsaare enese kohta⁵⁰):

⁴⁹ Ideetasandil kerkivad religioossed küsimused esile eeskätt lunastuse-teema (nt Põrgupõhja Jürka, Vargamäe Indreku) kaudu ning avalduvad erinevates teostes ja tegelastes mitmete korduvate motiivide läbi, nt muusikas, saatuslikes saladustes, verevalamises jne (vt Vaino 2011). Vaino on lunastuse teemat eraldi käsitlenud ka nn neitsilike ja saatuslike naistegelaste kehtsuses, mis omal moel ka «Elu ja armastuse» kontekstis läbi mängitakse.

⁵⁰ Eriti ilmneb see ambivalentsus tema publitsistikas: Tammsaare ei kahtle usu tähtsuses ja peab seda isegi vältimatuks osaks inim mõtlemises ja -kultuuris tervikuna, ometi näeb ta kaasaegse maailma (eeskätt Euroopa) hukatuslike suundumuste, sh marurahvsluse, masinate võidukäigu, maailmasõja jms taga just religiooni maiseid väärdvorme (Tammsaare 2011: 116–122). Kultuuri säilimise ja hävingu vältimiseks peab ta religiooni siiski

[K]õik teadsid, et Rudolfil on napakas viis kohe rääkida usust, niipea kui teised tegid juttu kirikust. Ainus, mida tähendati, oli, et Rudolf on juba neis aastais, kus usuasjade üle hakatakse kainelt ja reaalselt mõtlema, aga temasse aastad nagu ei möjugi, nii et tema võiks ehk isegi sellega toime tulla, et laseb enda mattagi kirikuta, nagu oleks ta ei tea mis või kes. (155)

Õnnepalu on Tammsaare vahekorda kristlusega käsitlenud kaunis skeptiliselt: «Usk, Piibel ja kirik on eestlase lunastuseteel nagu risti ees (...) religioonid ja nende traditsiooniline hea-halva õpetus enam hästi ei aita.» (Õnnepalu 2011: 57) Sellise teadmiseni on nähtavasti jõudnud ka Ikka («Mina pole suutnud iseennastki parandada, veel vähem teisi.» «jumalal pole minu palvest sooja ega külma» jne). Mutt leiab, et Tammsaare piibellike väljendite taga ei pea alati nägema mingit süvakristlikku elutunnetust. Tema loomingus sagedasti kasutatav sõna «jumal» on lihtsalt inimsuhete ja igapäevaste asjade sümboolne tähistaja: «Tammsaare viib olemismääraja n.-ö. väljapoole ja nimetab selle jumalaks otsekui mugavusest ning inimeste vaimseid harjumusi silmas pidades.» (Mutt 2014: 78) Samuti puudub Tammsaare tegelaste jumalakõnelustes Dostojevskile omane «ilmutuslik, müstiline või üldse usutundeline element» ja säilitab igas olukorras oma maise kainuse (samas), mis kehtib muidugi ka Ikka puhul (vt pt 3.1).

Indreku kokkupuuteid religiooniga on Mutt kirjeldanud samasuguse tagasihoidlikkusega: «Tema usulised kogemused kujutavad endast segu eksistentsiaalsetest kogemustest ning looduselamustest, mis põimuvad religiooni mõne maise atribuudi, nagu näiteks kirkukelladega. (...) Tema usk on nagu enamikul seotud traditsiooniga, on osa elukorraldusest, kuhu sünnitakse.» (samas, 79) Rudolf Ikka seos sünnikeskkonnaga on peaaegu olematu, ja seda nähtavasti taotluslikult, ometi ilmub ka tema lobisemisse mõningaid efemeerseid mineviku ja mälestustega seotud religioosseid hetki. Esimene kuulub Irma ja Rudolfi armumise perioodi:

Aga tehke teie ka täna pisinatukenegi rumalust ja mõelge, teate, mis, preili? Mõelge, et olete jumal, mõelge seda ainult silmapilguks. Ja kui te ei taha mõelda, et olete mingisugune suur jumal, kes tõstab mäed paigast, siis mõelge, et olete **pisitillukene, mõni niisuke, nagu hiinlased või neegrid kannavad taskus või kusagil mujal**, kui neil taskuid ei ole, sest on ainult riideräbal ümber niuete või pole sedagi. Ja ega ole kuigi palju mõtetki end suure jumalana mõelda, sest teda ei palu enam keegi tõsiselt. **Aga mõelge end pisitillukese hiina jumalana**, kel on vähemalt ükski tõsine paluja, ja see olen mina. Pealegi olen ma nii alandlik paluja, et ma ei palu iseenda ega teie pärast, vaid ma palun oma nuusutaja nina ja selle ristikeina lõhna pärast, mis on teie küljes. Armuline preili, olge täna silmapilgukski minu ristikeina-jumal! (98–99)

Hiljem selgitab Rudolf Irmale oma palve tagamaid:

(endalegi üllatuseks) hädavajalikuks: «Otse naljakas! Arvad, et mis aitab puutükist või kivikillust jumal, mida kantakse paelaga kaelas või peidetakse kuhugi tasku, aga tuleb välja, et ometi nagu aitaks.» (samas, 117)

Nii siis – mitte luule pärast ei rääkinud ma ristikheinakärbisest ja tema lõhnast, vaid selle tõttu, et kui teie minu üle kummardusite, **meenuse mulle mingi sündmus lapsepõlvest**. (...) Ja niipea kui mul see meelde tuli, mõtlesin ma kohe: ahah, preili Irma on nii **karske ja süütu**, et mina temaga üldse kõnelda ei oska, sest mina olen rikunud, õed on mu ära rikkunud, nemad minu ja mina nemad, aga see ristikheinarõuk on mul ju **lapsepõlvest ja lapsepõlves** pidin ma ometi vähemalt sama **karske ja süütu** olema nagu preili Irma praegu – ma mõtlesin endamisi tõepoolest mitte Irma, vaid preili Irma – noh, mis oleks, kui ma siis õige räägiksin temaga ristikheinarõugust. Ja nõnda ma hakkasingi rääkima ristikheina-kärbisest, sest mulle tundus äkki, ei tea miks, et kärbis on veel **karskem ja süütum** kui rõuk. (111–112)

Rudolfi jutu tavatus kõrvalekaldumises lapsepõlve ja looduse juurde peitub ehk lähim side millegi puhta ja algupärasega («karske ja süütuga»), mis on Tammsaare mõtlemise kontekstis küllaltki tähendusrikas. Viide hiina jumalusele on märgiline selle poolest, et Hiina kultuur on Tammsaaret huvitanud just puutumatus ja omajuursuse tõttu⁵¹, Toomas Haugi sõnul võib «tema vaimu sirutumises üle kontinentide (...) näha katset pääseda Euroopa-kesksest mõtteviisist mingi muu, rikkumata elukäsitluse lätetele.» (Haug 2010: 48) Aga ka eesti omausundi elemendid läbivad teatud sündmusi Irma ja Rudolfi armastusloos, mitte küll liiga sagedasti, ent mis annavad siiski oma tähendusliku lisamõõtme:

Laota mantel ükskõik kui ilusasti värsketele heintele laiali, aga niipea kui heidad peale, kisub ta kägarasse kokku ja igasugust puru hakkab sadama sulle pähe, silmi, kõrvu, krae vahele, kurgu alla ning **kõigel oleks nagu hing sees**, sest ta poeb või ronib riiete all edasi, nii et tunned varsti midagi juba piha peal, kaenla all, rinnal, jalgadel, käsivartel, igal pool, nagu oleks kogu keha täis karedajalgseid satikaid. (...) Irma teadis oma lapsepõlvest saadik, et heintega, eriti värsketega on nõnda. (256)

See hingestatud loodusega seotud katkend puudutab muidugi eeskätt Irmat, aga tema kaudu kujutabki Tammsaare midagi ürgset ja loomulikku, mida tema meeskangelased ikka ja jälle taga ajavad (Vaino 2011: 103–104). Irma iginaiselikkuse ja loodusläheduse tõttu võrdleb Rudolf teda ka erinevate taimede⁵² ja ritsikaga. Eesti rahvausundit uurinud Loorits peab hingestatud loodust üheks tunnuslikumaks veendumuseks meie maailmavaates: «igalpool, nii inimeses kui ka teda ümbritsevas looduses, on olemas elujõudu, ühelpool suuremal, teisel vähemal määral, ehk teiste sõnadega – kõik elab, kõik on hingestatud.» (Loorits 1990: 8) Viimase katkendi puhul on tähenduslik üks teinegi uskumus:

«Kui inimesel naha all nagu mingi väike tüki vahetevahel liigutab, see on elulutikas; kui lutikas liigutab, siis inimene hakkab elavamaks minema (...) See ihulind ja elulutikas, kohati ka veel eluritsikas (...) või enge-putukas (...) pole muud midagi kui konkreetse loomakese kuju omandanud inimese hing.» (samas, 36)

⁵¹ Kaplinski sõnul seob Hiina-huvi ja põlise kultuuri otsimine Tammsaaret ka Looritsa ja Masingu vaadetega (Kaplinski 2000)

⁵² Selles on Maarja Vainu näinud paralleeli Oswald Spengleri ideedega kosmilisest ja harmoonilisest taimest ning lõhestunud teadvusega loomast: Tammsaare puhul kehtiks opositsioon mees-loom ja naine-taim, ühe kõneka näitena just Ikka ja Irma puhul. (Vaino 2011: 113–114) Aga siin võib leida teisigi, märksa lähedasemaid seoseid.

Irma kaudu elustuvad seega mitmed algupärased ja põlised rahvausundi alged, mis teistes kontekstides sujuvalt kristlusega segunevad, seda tänu Ikka järjepidevale neitsiarusaamale:

Just meie jõuluõhtul hakkasin ma uskuma, et **lapsed võivad ometi neitsidest sündida**. (214)

Õieti algas kõik jõuluõhtust, mäletad, kui sina tahtsid jõululapse emaks saada. Tuba oli soe ja valge, valge. Sa lamasid, nagu ootaksid sa ingli kuulutust, ja mina põlvitasin imetledes sinu ees. **Siis viirastus mul äkki, nagu oleksin midagi suurt, hiiglasuurt, nagu mõni vägev vaim või midagi selletaolist, kes langeb sinu üle, nii-öelda varjab sinu, ja kui sa sellest pääsed, siis oledki ema, jõululapse ema**. Mulle viirastus sellepärast midagi niisugust, et ma siis nii meeletult tundsin sinu neitsilikku ilu, tundsin ja mõtlesin, et ka minus peab midagi erilist olema, kui ma nõnda sinu ilu tunnen. (300–301)

Neitsi-Maarja lugu saab siin väga omanäolise väljenduse⁵³, kus võib taas näha ka rahvapärимuse sugemeid. Erakordse neitsilikkuse tõttu ristib Rudolf oma naise hingeliseks vanatüdruk⁵⁴, mistõttu Irma lapsesaamise korral oleks tegemist ikkagi neitsist sündinud lapsega, sellest ka paralleel tuntud piiblilooga. Looritsa kaasajal oli levinud pilkav ütetus, et «vanatüdrutel sünnivad lapsed ikki pühast vaemust ja porikärbest» (Loorits 1990: 37), samas möönab ta, et «omal ajal usuti päris tõsiselt, et tüdruk võib jääda rasedaks kokkupuutest teise vaimu või hingeloomakesega» (samas), niisiis on võimalik seegi paralleel eesti usundiga⁵⁵.

Tegelikku *usku* ei väljenda muidugi ükski neist katkenditest, kuna iga lapsepõlve-, loodus- või hingeelamust iseloomustab kujutluslikkus («Mõelge, et olete täna jumal», «mulle tundus äkki», «viirastus mul äkki») ja tinglikkus («mis oleks, kui ma siis õige räägiksin temaga ristikeinarõugust», «kõigel oleks nagu hing sees»). Ometi on tegemist iseloomulike kõrvalepõigetega, milles võib näha tammsaarelilku «looduslikku ilmavaadet» või «helevust», mis oma ebareaalsuele vaatamata on poeetiliselt tähenduslikud (vt pt 1.2). Helevust sugereerivad antud katkendites mõtte- ja häälikukordused, näiteks *i* ja *u* kasutamises: «pisitillukene, mõni niisuke, nagu hiinlased või neegrid kannavad taskus või kusagil mujal, kui neil taskuid ei ole, sest on ainult riideräbal ümber niute»; sõnakordused ja hüperboolid:

⁵³ Tammsaarele enesele oli see seik romaanis väga oluline, kuna ta püüdis leida neitsist sündmise maiseid eeldusi (Siimisker 1978 837)

⁵⁴ Rudolf räägib Irmale oma saamatusest teda õigesti armastada, mis peaks naise tema neitsilikkusest päästma: Teiste sõnadega: kui minu armatus oleks õige, siis peaksid sa mitte ainult kehaliselt, vaid ka hingeliselt kaotama oma neitsilikkuse, sest muidu ootab sind saja-aastaseltki vanatüdruku surm. Sellepärast ma hakkasingi pead murdma, kuis küll sind päästa sellest õudsest surmast. (216)
Ja mingist hetkest hakkab ka Irma end neitsilikuna nägema:
Jah, lõpuks Irma oli oma mõttes mehega ometi ühes nõus, et tema on ehk tõesti mingisugune omataoline imeloom, kellel nimeks hingeline vanatüdruk. (219)

⁵⁵ Hingelooma kujutelmad pärinevad mitmest eri eesti paigast, muuhulgas nendestki, mis Tammsaarega seonduvad: 'eluritsikas' näiteks Karksist, ja ütetus porikärbest ja vanatüdrute kohta Kõpult (Loorits 1990: 36–37) – mõlemad Viljandimaalt, kust on pärit ka Tammsaare vanemad (Mandri 2013: 17). Sarnaseid uskumusi on ka Paines ja Türil (Loorits 1990: 36) – Järvamaal, kus Tammsaare sündis (Mandri 2013: 17).

«Tuba oli soe ja valge, valge. (...) Siis viirastus mul äkki, nagu oleksin midagi suurt, hiiglasuurt, nagu mõni vägev vaim». Selliseid võtteid on kirjeldanud ka Tilleman:

«Autor reastab sõnu nende tähenduse ja funktsiooni järgi, kusjuures ta tihti alateadlikult valib sünonüümide hulgast sõnad, mis isekeskis annavad mõnikord huvitava kõlakompleksi ja mis on kooskõlas lause sisu tundetooniga. Seesugune lause kõlaline külg kuulub küll eeskätt keeleomaduste hulka, s.t. kui rikas on üldse keel sünonüümide või lausekonstruktsioonide poolest, kuid ei saa salata ka autori valivat osa selles.» (Tilleman 1940: 318)

Sellises tõlgenduses iseloomustavad nad muidugi Tammsaaret enam kui Ikkat: nagu öeldud, jäävad paralleelid Rudolfi tegelaskuju kontekstis pigem erandiks, illustreerivateks hüpeteks selle suunas, mis tema puhul tegelikult võimalik ei ole – sellest ka illusoorsust väljendav kõnepruuk. Illusoorseks on Rudolfi lunastusotsinguid nimetanud ka Epp Annus, kuna noore ja rikkumata naise armastus ei suuda teda muuta (Annus 2001: 287). Oma ummikseisu ja *viljatut* olukorda on ta sunnitud lõpuks isegi tunnistama:

Aga nagu sa tead, minus polnud ei midagi erilist ega üsna harilikku: sa ei saanud emaks, ammugi mitte jõululapse emaks. Ja kui sa seda oma soovi mulle ka pärast veel kordasid, siis **hakkasingi endas kahtlema ja läksin arsti juurde, kes kirjutas mulle selle paberi.** (301)

Rudolf ei ole võimeline lapsi saama, mis kinnistab surma ennetavat kohalolu enam ainult maailmavaatelises, vaid ka puhtfüüsilises mõttes – see annab talle Vaino sõnul ka iseseisva tähenduse autori loomingus. (Vaino 2014: 304) Viljatus (sellises ulatuses) põhimõtteliselt välistab ka n-ö neitsiliku lunastuse võimaluse, mis muidu Tammsaare teostes küllaltki sagedasti esineb (Vaino 2011: 95 – 114). Neitsilike naiste peamiseks funktsiooniks on meestegelased «intellektualismi» kriisist päästa, st nende liigratsionaalsesse ellusuhtumisse midagi ilmutuslikku tuua (samal, 106). Sama peaks kehtima Rudolf puhul, kuid tema liigteadlikkus omenese kriitilisest seisundist ja sellega kaasnev parandamatu skeptitsism muudab neitsiliku, aga ka kõik muud «pääsemisvõimalused» võimatuks:

«Aga kas siis ei ole targem, kui me asume kohe igäiks oma korterisse, härra Rudolf?» küsis Irma. «Jälle tulete oma tarkusega!» hüüdis härra Irmale vastu. «Mina just tarkuse vastu kogu aeg vaidlengi, aga teie soovitate teda. Kuid pange tähele, mis mina teile ütlen: kui läheme tarkuse peale välja, siis ei maksagi elada. Targad poevad ikka kõrbe, laande, tühja tünni või üksi oma tupp ja päris targad lasevad endale kuuli pähe. Sest lõppude lõpuks – mis siinilmas saada või loota? Kuulsus? au? rikkus? armastus? hingeõnnistus? Teate, preili, koid söövad iga kuulsuse, au aurab ära, rikkus muutub tolmuks, armastusest saab parimal korral ükskõiksus, ja mis te teete oma hingeõnnistusega, kui te olete nii või teisiti surnud, üsna surnud, vähemalt selle elu mõttes? Seda ütleb meie tarkus. Ja kui salgate iseenese ja mõtlete teiste inimeste peale, siis mida rohkem nende heaks teete, seda rohkem teid kadetatakse ja vihatakse. Kristuse ja Sokratese saatuse on teil teada, sest te olete ju haritud inimene. Järeltulevad põlved? Need kannavad teid kätel? Muidugi, mis viga seda kanda, mida enam kanda ei ole! Nõnda on tarkusega. (76–77)

Intellektualismi kriis mängitakse siin arutluses läbi väga stiilipuhtalt: Rudolf haarab kinni Irma poolt pahaaimamatult välja öeldud 'tarkusest' ja kasvatab sellest siis terve nihilistliku tiraadi elu mõtte kohta. J. Undusk on Tammsaare selliseid «kahekõnesid» nimetanud vägivaldselt

monoloogiliseks: «Vormiline kahekõne taandub ühe inimese monoloogiks, kus küsimusi esitab ja neile vastab üks ja seesama isik» (Undusk 2013: 312–314). Sellistes (ja teisteski sarnastes) kõnelustes avaldub väga ehedalt ja omanäoliselt ka tammsaarelik skepsis, mida iseloomustab just lüheldaste, näiliselt tähtsusetute küsimuste pillamine: «Väliselt on Tammsaare tihtipeale aforistlikult targutav, aga ennemini näitab see targutamine nõutust kui vastuste tundmist. (...) Ta küsib, aga et keegi ei vasta, siis mõtleb ta ise mängult vastused välja.» (Önnepalu 2010: 52).

Vastused mõtleb välja ka Ikka, kes vähemalt kõne tasandil paistab endas aga täiesti kindel olevat: «Nõnda on tarkusega.» Selle «nõnda'ga» alustab ta nn epilooglause, mille konstanteeriv eneseküllasus meenutab tõepoolest piibellikku kõnepruuki (vt pt 1.2). Oma küsimuste-vastustega ta muidugi vastandub nii piibellikele kui igasugustele teistele väärtustele, kuid seesugune mäng kinnistunud kontseptsioonide ja ideaalidega (antud juhul tarkusega) on Ikka puhul igati ootuspärane. Rudolphi 'nõnda' ainult pitseerib seda maailmavaatelist kahtlust, mida ta oma eelnevate väidete ja näidetega on üles ehitanud – taas võime näha vastuolu piibelliku vormeli ja sellesse asetatud sisu vahel, nagu küünilise pihtimuse puhulgi (pt 3.1). Nagu ka Maire Jaanus on öelnud: «Religiooni mudelit ei saa inimreaalsusse üle kanda.» (Jaanus 2005: 132) – mis antud juhul käib küll «Tõe ja õiguse» Indreku kohta. Indreku ellu ilmub aga teadagi pärast Karinit veel Tiina, kes selle religiooni teatud mõttes ikkagi taastab (Vaino 2011: 104–105). Rudolphi puhul on selline lahendus välistatud.

3.4. Ajalik ja ajatu armastus

Armastust puudutab Ikka oma kõnedes väga sageli, isegi kui ta seda meeleheitlikult vältida püüab – nagu ilmnes, on tema eesmärk on pigem armastust eemal hoida kui seda endasse haarata (pt 3.2). Selline armastust vältiv mõtteviis on tähelepanuväärne ka Tammsaare loomingu kontekstis: «Rudolf Ikka toob Tammsaare loomingusse kummalise tüübi, kes on kogu isikliku elu pühendanud armastuse eest põgenemisele.» (Undusk 2013: 274). J. Undusk on ühtlasi veenvalt näidanud, kuidas armastuse muudab hirmsaks just tema surmalähedus (või elukaugus), mis on Tammsaare filosoofia üks määravamaid aspekte ning mis Ikka kaudu võimendatult ja eksplitsiitselt läbi mängitakse, sest «temas mitte ainult ei

tipne tammsaarelik armastusfilosoofia, vaid jõuab ka oma üliküpsuse-sfääri, eluhirmust kantud languseni.» (samas, 277)

Vastavalt J. Unduski käsitlesele on Tammsaare armastuskontseptsioon eeskätt platooniline: «Platooniline armastus on jääv igatsus. Ta ei saa suubuda lahenditesse, kus igatsuse objekt osutub äkki täienisti kättesaadavaks.» (Undusk 2013: 255) Platooniline igatsus eeldab seega distantsti – mida suurem on armastajate kaugus, seda tugevam on pinge nende vahel. Et suurima distantsti saab armastusse tuua ainult surm, siis on nad ka tunnetuslikult seotud. Sellega põhjendab Undusk ka mitmete armastajate surma Tammsaare loomingus. (samas) Sarnaselt mõistab Tammsaare armastust ka Maire Jaanus: kuna armastajad ei saa siinses elus üheks saada «peab armastusest seega saama kas enesetapp või mõrv» (Jaanus 2005: 123). Armastuse suurimaks vaenlaseks peab Jaanus iha⁵⁶, mis hoiab inimest lõputus liikumises, nõuab alati enamat ja on seega vastuolus kõikide «imaginaarsete ideaalide ja eesmärkidega» (samas, 124).

Imaginaarseid ideaale ja platoonilist armastust esindab romaanis puhtakujuliselt Irma, kelle armastus säilib ka Rudolfiga abielus olles – teisisõnu, tema elust distantseeritud armastuse peale ei hakka ei reaalne kooselu ega ka füüsilised vahekorrad mitte (on ta ju «hingeline vanatüdruk»). Rudolfi armastus on põhiolemuselt vastupidine – kuna ta platoonilist armastust kardab, «siis jääbki tema käitumisviisiks enam-vähem puhas seksuaalsus» (Undusk 2013: 279), mida võiks Jaanuse eeskujul ka ihaks nimetada. Ometi toob Irmaga kohtumine ka tema ellu platoonilise igatsuse alge (samas, 77), mis on tema puhul aga füüsilisest armastusest lahutamatu – seda ilmestab ka tema «hingelise ja vaimlise» armastuse käsitlemine kehaliste metafooride kaudu.

Rudolfi karakteri kontekstis ei saa seega eristada puhast platoonilist armastut, küll aga puutub ta sellega kokku Irma kaudu. Nii on ta sunnitud oma muidu küllaltki profaanset ja materialistlikku elukäsitlust kohandama vastavalt sellele eluvälisele tundele, mis tema meelest põhimõtteliselt ei kuulugi inimestevahelistesse suhetesse. Rudolfi maailmapildis on platooniline armastus teisisõnu kogemuseväline jõud, mis ei ole (või vähemalt ei tohiks olla) seotud ühegi konkreetse inimesega – see arusaam ilmneb eriti selgelt siis, kui ta Irma armastust iseloomustab:

Usu, armas, ma värisen Sinu ilusa armastuse pärast peaaegu rohkem kui Sinu elu pärast, mille ma rikkunud. Halasta oma armastusele, sest seda imetlen ma veel rohkem kui Sind ennast ... (287)

⁵⁶ Maire Jaanuse käsitlus, sh iha mõiste on seotud eeskätt lacan'liku psühhoanalüüsiga, mida antud töös lähemalt ei vaadata ning piirduakse vaid selle sõna tavapärase tähendusega.

Minu meelest pole nii väga tähtis, keda armastatakse, vaid et armastatakse. See, et on armastus, on tähtsam, kui et see armastus on suunatud kellegile. Sinu suur, ilus, õilis, neitsilik armastus on palju rohkem väärt kui minu rikutud isik, ja Sinu ilusat armastust on maailmas mõnele teisele palju rohkem tarvis kui minule, mis mõte oleks siis hävitada midagi suurt ja ilusat millegi tühise ja peaaegu näruse pärast? (...) Armasta oma ilusat armastust rohkem kui oma elu, ta on seda väärt, sest Sinu elu suutsin ma rikkuda, Sinu armastust mitte ... »

Siinkohal Irma langes nuuksudes asemele ja rääkis:

«Armas mees, sa oled hirmsam ja õelam, kui sa ise seda mõistad! Mul ei ole vaja ei elu ega armastust, kui ei ole sind, mõistad sa seda ükskord?» (286)

Platoonilise armastaja Irma jaoks kõlavad sellised ülidistantseeritud, temast endastki eemale tõugatud armastusekäsitlused absurdelt – vastupidiselt Rudolfile, ei eksisteeri armastus tema jaoks armastatust, so Rudolfist, eraldi. Mingis mõttes on Ikka niisiis veelgi puhtakujulisem platoonik kui tema neitsilik naine, vähemalt teoreetilisel tasandil. Praktilises elus tähendab see aga lihtsalt seda, et oskamata Irma tundeid kuidagi enda maailmapilti mahutada, omistab Rudolf neile mingi üleloomuliku, süsteemivälise kvaliteedi. Irma armastus on tema jaoks niivõrd käsitamatu, et ta seda isegi enam õigeks ega tõseks ei pea:

(...) sinu vale- või eksiarmastus, on palju suurem kui minu õige armastus, sest mina pole sind armastades milleski eksinud ega pettunud, sina aga küll. Kogu sinu armastus ongi ainult paljas, puhas eksitus. (283)

Ühtlasi on Rudolfi armastus peaaegu lahutamatult seotud rahaga: ta on veendunud, et just oma varandusega hoiab ta kinni nii Irmat kui ka teisi naisi:

«Milleks teised sinust kinni hoiavad, kui nad sind ei armasta?» küsis Irma. «Teised,» kordas Rudolf nagu järele mõeldes, «teised teevad seda sellepärast, et mul on pisut raha, sel päeval, kus lõpeks minul raha, lõpeks ka nende kinnihoid.» (299)

(...) eksitus on ka sinu armastus. Seda eksitust aitas suurendada sinu vaesus ja viletsus, sinu unistused, mis käisid vaesuse ja viletsusega kaasas, ja minu rikkus, jah, minu rikkus, just nõnda, sest sinuga võrreldes olin mina rikas. Minu rikkuse tõttu andestasid sa mulle kõik, või kui ei andestanud, siis muutusid pimedaks, nii et sa ei näinudki, mis sündis sinu ümber. See pimestus kestab tänapäevani, nii et praegugi näen mina peaaegu asjata vaeva, et sind nägijaks teha. (273)

Rudolfi jaoks on Irma armastus illusioonidest⁵⁷ kantud, mida tema skeptiline maailmavaade on paraku võimetu muutma. Tema kahtlemine läheb oma üldistustes aga veelgi kaugemale, välistades põhimõtteliselt armastuse võimalikkuse sotsiaalses reaalsuses:

⁵⁷ Rudolfi arusaamale annavad tegelikult kinnitust ka väga mitmed läbivad motiivid romaanis, eeskätt viited kinole ja Irma väga kergesti mõjutatavale loomusele igasuguste kultuuriliste konstruktsioonide suhtes. Üks märgilisemaid vestlusi selles osas on otseselt kino ja kirjandusega seotud: «Ma olen õnnelik sinu käes kannatades ja piineldeski,» ütles Irma. «Seda sa ütled muidu niisama, sest sa oled midagi niisugust lugenud kusagilt raamatust või kinolindilt ning nooreit meie kõik armastame suuri ja kangeid sõnu,» rääkis mees. «Aga elus tuleb see hoopis teisiti. Elus ei aita ükski raamat ega ükski kinolint ja selles ongi elu kurbloolus.» «Siis olen mina loodud, nagu oleks ma mõni raamat või kinolint,» ajas Irma endiselt oma. (267–268)

Antud motiivistiku lähem uurimine nõuaks aga eraldi uurimust, mistõttu siin piirduetakse mööndusega, et Irma platooniline armastus on suuresti väliste mõjutuste tulemus.

Ja ma olen vahel mõelnud, et kas armastus kui niisugune üldse on olemas, s. t. kas on olemas tundmus, mis absoluutselt ei oleneks ümbrusest, nii-öelda varandusest, seltskondlikust seisukorrast, tutvusest jne. ja mis tekiks ainult sellepärast, et on olemas teatud silmad, teatud hääl, liigutused, naeratus, kõnnak, seisak, liikmete vooljus või kumerus, ühesõnaga paljas isik ilma riieteta ja muude lisandusteta. Ma olen katsunud viimasel ajal meelde tuletada, et kas olen oma elus sellist puhtisiklikult näinud, ja ma olen otsusele jõudnud, et ei ole, mitte kordagi ei ole. (273)

Nagu ka J. Undusk on kinnitanud: «(...) suur armastus ei sobi sotsiaalsetesse struktuuridesse.» (Undusk 2013: 243). Samal arusaamal on ka Ikka, kelle meelest õige armastus ei tohiks üldse mingitest maistest oludest kammitsetud olla: «Noh, siis peaksin mina sind samuti armastama, see oleks õige. Ma peaksin võima unustada kõik lõbud, mis on sealpool sind, ja peaksin elama oma ja sinu armastusele. (171) Nõnda tuleb ka Rudolphi otsus lahku minna: «(...) me peame lahku minema me peame endid lahutama, et igäüks võiks oma teed minna, igäüks omasugusega, mina nendega, kes otsivad ainult lõbu, ja sina sellisega, kes vajab armastust.» (275–276)

Kuid lahkuminekuga lugu ei lõpe. Pärast Rudolphi otsust järgnevad (ootuspäraselt) pikad seletused selle kohta, miks kõik selleni on jõudnud ning miks armastus nende puhul loomuldasa läbikukkumisele oli määratud. Eriti ilmekalt väljendub see ühes pikemas kirjas Irmale:

Mul ei ole enda vabanduseks midagi öelda, ainult et olen niisuke, nagu ma olen. Kui ma alguses kohe **oleks** teadnud, et mina sinuga nõnda pean talitama, – ma rõhutan sõna «**pean**», sest ma ei saa teisiti, – siis **poleks** ma vist kunagi sinuga abiellunud. **Aga** siis ma ei tundnud ei sind ega ennast küllalt hästi ja mõned tõsiasjad olid mul hoopis teadmata. Ma tean, kui jõe see on, mis ma teen, aga usu, **nõnda** on see **ometi** kõige parem – sinule ja minule. (...) **Aga** muidugi on kõige parem, et see on **nõnda**, nagu see on, sest ükskord **oleks** see **ikka** tulnud ja võib-olla palju halvemal ja inetumal kujul. (282–283)

Ikka eluga käib kaasas üpris omapärane ajadünaamika: tema algsed suured tulevikuplaanid Irmaga osutuvad tagasivaates ebaõnnestunuks, isegi ettemääratult luhtunuks, mistõttu ta enda ja oma naise kohtumiseelseid elamistingimusi üritab taastada (tema naaseks oma armukeste, Irma õppimise ja tööotsingute juurde). Abielu on samas juba teoks saanud ja isegi lahtuseseni jõudnud. Sellisele endassesuubuvale ajaloomele Tammsaare loomingus on tähelepanu juhtinud mitmed autorid, kõige põhjalikumalt Epp Annus, kes on seda kirjeldanud narratoloogia kaudu. Annus on osutanud «Tõe ja õiguse» ringkompositsioonile ja sellega kaasnevale tsüklilisele ajakäsitlusele, «mis ei vii oma alguspunktist kaugemale» (Annus 1997: 55). See tähendab, et loo esialgne edasipüüdluskirg muundub vastupidiseks ja pöördub tagasi oma algusesse, ehkki «ei saa teha olematuks kõike vahepeal sündinut» (samas).

Oma tagasipöördumises vanade elukommete juurde püüab ka Ikka n-ö uue alguse poole ning pakub seega ka Irmale justkui uut elu:

Õieti öelda, mul oli kohuseks Sind panna sinnasamasse paika, kus Sa olid meie tutvumisel, nii et Sa võiksid oma elu sealt uuesti alata. (284)

Nii siis – Sa hakkad uuesti sealt peale, kus mina Su elu katkestasin. Aga Sa pead hakkama seda nõnda, et Sa poleks halvemas seisukorras, kui olid siis – nõnda mõtlesin mina endamisi. (samam)

Mul oleks hea meel, kui lõpp oleks sama ilus nagu alguski (...) (288–289)

Rudolf tahab seega olnut olematuks teha, nii palju kui vähegi ta võimuses, ja palub tal oma kirja – liigmateriaalse tõendi nende armastusloo tegelikkusest – lihtsalt ära põletada: «(...) põleta see kiri, kui oled teda küllalt lugenud, ta on määratud ainult Sinule ja ma ei taha, et kellegi teise silmad seda loeksid.» (289) Kuna tegemist on just kirjaliku eneseväljendusega, on sellel romaani kontekstis ka eriline tähtsus. Kui meenutada taas J. Unduski eristust suulise ja kirjaliku kõne vahel, siis kiri on muuhulgas ka tugevalt ajalise dimensiooniga seotud: «Kirjutamine on algusest peale mõeldud selleks, et keelt inimese juurest ära viia, et teda maha jätta või üle anda, et keelt inimesest sõltumata minevikust tulevikku talletada.» (Undusk 1997: 65) Rudolfi eesmärk on aga uuesti, n-ö puhtalt lehelt alustada, seega ei tohi tulevikule minevikust mingit pärandit jääda.

Tema kiri on tähenduslik selleski mõttes, et ta koondab mitmeid Tammsaarele omaseid filosoofeeme, mis kannavad endas seda sama alguse poole püüdlevat ajamehhanismi. Need on *aga*, *nõnda* ja *ometi*: «nõnda on see ometi kõige parem», «Aga muidugi on kõige parem, et see on nõnda». Madis Kõivu A.H.T. filosoofiakäsitluse taustal võiks neid pidada küllaltki esinduslikeks n-ö ajaloomee-fraasideks, mis kätkevad endas tunnet, et «[t]ulevik on ette juba minevik (mis seepärast tulla ei oleks pruukinudki)» (Kõiv 2005: 162). Kõivu nägemuse kohaselt esindab Tammsaare nn absoluutset minevikufilosoofiat, milles tähtsaim koht on sõnakesel *ometi* – «Tulevik nagu minevik on «ometi».» (samam), – mis märgib tuleviku paratamatut tagasilangust minevikku, teisisõnu, tulevik on *ometi* ainult minevik. Teine oluline sõna on *aga*, mis on sissejuhatuse *ometi*'sse: «nii-ei-pidanud-see-olema-aga-ometi». «Aga» tähendab «aga-ometi» (samam, 160). See äratuntavalt tammsaarelikes sõnamustrites kätkev ajakäsitlus ka Ikka ja Irma loosse sisse kirjutatud: nende armastus ei oleks pidanud lõppema, *aga-ometi* lõppes ja lõpuks on *nõnda* ka kõige parem.

Kõivu jaoks esindab *nõnda* kategoorilist, isegi imperatiivset rõõmu (samam, 163), mis antud juhul aga ei päde. Ikka *nõnda* esindab pigem resigneerinud, minevikule tagasivaatavat ja olukorraga leppinud hoiakut ning kannab endas samasugust saatuse paratamatuse raskust

nagu *aga-ometi*’igi. Kui selle viimasega kaasneb veel teatud vastuseis⁵⁸, siis *nõnda*’s on loobumist, isegi alistumist. Ikka *nõnda* on märksa lähedasem hoopis R. Unduski määrsõnakäsitlusega, mille kohaselt *nõnda* märgib «piiri, kus saadakse teada varasemast loost, mis on muinaslugu» ja mille suhtes enam midagi parata ei saa (Undusk 1997: 86). Muinasloost⁵⁹ teadasaamine väljendub siin selles, et Ikka jaoks ei olegi nende armastus (eeskätt muidugi Irma oma) muud kui üks eksitus ja enesepettus, illusioonidest kantud eluseik – «Meie mõlemad oleme kurjas eksituses.» (271) –, mis peab seega paratamatult lõppema. Tähelepanuta ei saa jääda Rudolfi kasutatud *ikka*’gi («sest ükskord oleks see **ikka** tulnud»), mis ühes osutusega tema enda nimele seda sama paratamatust kinnitab.

Läbivalt esineb ka tingiv kõneviis («oleks teadnud», «poleks ma vist kunagi sinuga abiellunud», «oleks see ikka tulnud»), mis nii siin kirjas kui ka eesti keeles väljendab seda, «et kõneleja peab tegevust ebareaalseks» (Eesti keele käsiraamat 2006: 281). Antud juhul esitatakse need «tingimused» veel omakorda retrospektiivis, teisisõnu luuakse ebareaalne, kujutluslik vaatepilt möödunust. Kuid tingivat kõneviisi kohtab ka teistes kontekstides, kohati isegi jutustaja poolt eksplitseeritud sõnakasutuses:

Rudolf rääkis vaadatud kohast ja sellest, mis seal võiks teha ja mis seal tingimata peaks tegema. Sõna «võiks» pidi tähendama kaugelt tulevikumuusikat, sõna «peaks» paratamatut reaalselt tegevust (...) (171)

Vaino sõnul loob Tammsaare umbmäärane keelekasutus mulje, «et sündmuse või asja enda kirjeldamiseni ei jõutagi, vaid liigutakse selle ümber». (Vaino 2011: 46) Umbmäärane kõneviis on ka Ikka tulevikku sisse kirjutatud, mis tähendab, et sellegi kirjeldamine muudetakse juba ennetavalt ebareaalseks⁶⁰. Kuid sõna *peaks* esineb Ikka kirjas ka kindlas kõneviisis, rõhutatud kujul («mina sinuga nõnda pean talitama, – ma rõhutan sõna **pean**», sest ma ei saa teisiti»), mis R. Unduski käsitluse kohaselt «on kindlustatud modaalsus, kus «minu» initsiatiiv, kestvuse algus on garanteeritud töötusega, milles «mina» olen seatud

⁵⁸ ‘Aga’ on eesti keeles «kõige üldisem vastandav sidesõna» (EKSS võrguväljaanne:

<http://www.eki.ee/dict/ekss/index.cgi?Q=aga>)

‘Ometi’ vasted on «ikkagi, siiski, kõigest hoolimata, sellele vaatamata, sellegipoolest» (samam, <http://www.eki.ee/dict/ekss/index.cgi?Q=ometi>)

⁵⁹ Irma ja Ikka loo äraspidisele muinasjutulisusele on varasemalt osutanud ka Tuglas (2004: 286) ja Adson (siin viidatud Kõst 1977: 171 kaudu).

⁶⁰ Teadagi ei tule Rudolfi suurejoonelistest majapidamisplaanist midagi välja, mistõttu ta selle meelsasti hoopis Irmale loovutaks:

Mina oleksin valmis Sooniku talu Sinu nimele kirjutama, kui Sa seda sooviksid armumuseumi või mõnede muude asjaolude tõttu, sest nüüd ei usu ma enam, et ma kunagi hakkaks seal seda eeskujulikku sealauta ehitama, mis pidi kõlbliselt mõjutama lastekasvatust ja jumal teab mida kõik, nagu ma seda omal ajal lähemalt seletasin. (289)

vastutavaks öeldu ees.» (Undusk 1997: 86) Teisisõnu võtab Ikka *pean* vastutuse suhte lõpetamise ees: «Mina olin nii-öelda meie abielu algataja ja mina **pidin** tema ka tegelikult ka lõpetama.» (283) See modaalsus põhimõtteliselt tühistab ka kõik muud potentsiaalsed käitumisviisid (ehk *oleks*'id):

Nii et kui sina **oleksid** kolmandalgi päeval mulle järele sõitnud, siis **oleks** see ehk seks koraks hoopis tulemata jäänud. (282)

Aga sellepärast pole sinul põrmugi kergem, vaid ehk veel raskem, kui **oleks** olnud siis, kui sa **oleksid** õieti armastanud, s. t. ilma eksitusega, mis **oleks** olnud võimalik, kui mina **oleksin** olnud see isik kelleks sina mind ja mina iseend pidasin, aga ma ei ole üks ega teine (...) (283)

Ikka sõnastatud võimatut ja täitumata jäänud süžeed jäävadki kandma need *oleks*'id, mille potentsiaali kustutavad lõplikult *pean*, (*aga*-)*ometi*, *ikka* ja *nõnda* – igasugustel *oleks*'itel pole mingit võimu aja ettemääratuse suhtes. Nagu ütleb Kõiv: «Mis ka ei oleks, Aeg on juba valmis.» (Kõiv 2005: 179) Seda sama näib kinnitavat ka Ikka:

Peale selle jääb asju, mida likvideerib ainult aeg kui temagi seda suudab. Aga ajal on hea abimees, Sa tead tema nime samuti kui minagi, ja see likvideerib juba üsna lõpulikult. (289)

«Tema nimi» on muidugi surm. Armastuse vastu siinses elus ei tööta mitte ainult aeg, vaid ka tema «abimees». Armastust ei mahuta ei maine aeg ega ruum: «Kes armastada tahab, mingu metsa või üksikule saarele või veel parem - surgu ära.» (J. Undusk 2013: 243) Ikka on sellest muidugi teadlik ja püüab seda «isegi piinlikult ja pedantselt» (samal, 277) vältida, aga surma käest ei pääse. Tema mõrvariks saab «see, kes armastab ja on vagane kui lammas» (321), nagu Ikka tema kohta ütleb – sellega pitseerib ta ühtlasi kogu romaani juba ette teadaolnud süžee: ta sureb Eedi⁶¹, Irma austaja kuuli läbi, kelle kohta on ta juba enne abielu öelnud: «Siis mõtlen äkki, et mis siis, kui see oleks mõni kuul, ja nüüd meenub see noormees seal kinos, kes armastab ja on vagane kui lammas ... » (152)

Rudolf on teadlik oma saatuse möödapääsmatusest ja peab selle lihtsalt leplikult omaks võtma. Tema vastu töötab Aeg, mis on inimsuhete-ülene ja kannab enda käe kõrval surma: «See mis elus muutub minevikuliseks, säilib kirjandusteoses igavikulise olevikuna: surm ei anna tulemuseks laipa, vaid kestab edasi kui surm (...)» (Undusk 2013: 256) Rudolfi läbinisti

⁶¹ Sageli on Rudolfi surmas nähtud lepitavat motiivi, mis peaks avama uue alguse Irmale ja Eedile (nt Tuglas 2004: 289; Puhvel 1984: 336; Vaino 2011: 58) Mihkel Mutt on Indreku ja Tiina kohta «Tõe ja õiguse» lõpustseenis küsinud: «Siin on leping maailmaga, järjekordse elukohuse omaksvõtt, ei enam. Kuhu nad lähevad ja mis peab neist saama? Indrek ju ei armasta Tiinat.» (Mutt 2014: 82) Irma ja Eedi puhul on see küsimus vast ehk veelgi põhjendatum – tundub, et ühes Rudolfi surmaga taandub ka armastuse ülev potentsiaal, taandudes pelgaks elamise paratamatuseks.

verbaalsest eksistentsist ei jää lõpuks alles midagi peale tema viimase kirja: «Mu ritsikas, ma armastan sind **ikka** veel. Saa õnnelikuks! R.» (321) 'Ikka', mis tähendab «kogu aeg, alati, iga kord, nüüdki, endiselt, veelgi, ikkagi, siiski, ometi, kõigest hoolimata» jne (EKSS 2009: 582–583) niisiis ühtaegu lõpetab, kuid jätab ka püsima loo, mida poleks kunagi olema pidanudki. Jäävad ainult *sõnad*, mis on oma kõnelejast ammugi irdunud.

Nii saab teoks ilukirjanduslik sõna, mis on inimsaatuste ülene: «Temasse sulgeme kogu oma olemuse, mis piirdub ruumi ja ajaga. (...) Sõna võim on mõõtmata, sest tema võib suretada ja võib ka sünnitada: sõna käes on elu ja surma astel.» (Tammsaare 2011: 329)

Kokkuvõte

Bakalaureusetöö vaatlleb Rudolf Ikka tegelaskõnet A. H. Tammsaare teoses «Elu ja armastus». Karakterikujutuse eripära tõttu, mis seisneb pikkades otsekõnes esitatud monoloogides, keskendutakse peamiselt keelekasutuse omapäradele. Rudolfi monolooge vaadatakse Tammsaare poeetika taustal, mis hõlmab nii tema loomingutervikus esinevaid kunstilisi võtteid, kuid ka laiemat maailmavaatelist konteksti. Kuna tegemist on karakteriga, keda peetakse Tammsaare *alter ego*'ks, siis on autori poeetika laiem mõistmine ka tõlgenduse jaoks viljakam. Töö analüüs tugineb peamiselt romaani varasemale retseptsioonile ja Tammsaare loomingutervikuga tegelenud autoritele, kellest on antud ülevaade töö esimeses peatükis. Samas peatükis juhatatakse sisse ka töö ülesehituslikud põhimõtted ja teoreetilised eeskujud.

Töö käigus saab ilmseks, et Rudolf Ikka kõneldud sõnad ei loo mitte ainult karakterit, vaid astuvad keerulistesse suhetesse nii autori kui ka romaani sündmustikuga – keelele on «Elus ja armastuses» antud oma iseseisev roll.

Rudolfi sagedastest arutlustest keele toimimise kohta koorub välja tammsaarelik põhimõte, et inimlik eneseväljendus jääb enamasti valelike sõnade varju, muutes nii teineteisemõistmise kui ka armastuse raskesti saavutatavaks. Inimese vahekord keelega on üks Tammsaare publitsistikat sageli läbinud probleeme, mille põhituum seisneb paratamatus vastuolus sõnade ja tegude, rääkimise ja tegelikkuse vahel. Rudolfi kaudu saab see vastuolu ilmeka väljenduse – tema tema enese sõnad peavad asendama nii välist tegevustikku kui ka jutustaja poolt vahendata jäetud siseelu. Keeleline ambivalentsus ja paradoksaalsus, mis Rudolfi kõnelusi peaasjalikult iseloomustab, hakkab sealjuures lõhestama nii karakteritervikut kui ka käsitletud teemasid.

«Elu ja armastuse» üks temaatilisi keskmeid puudutab kõlblust ja kulmineerub Rudolfi selleteemalistes pihtimuslikes enesepaljastuses – vastamisi seatakse hedonism ja traditsioonilised abieluväärtused, labased kired ja truudus. Ühest küljest on tegemist tema nn donjuanliku ja wertherliku lõhestumisega, mis avaldub rohketes dialektilistes keelevõtetes:

eeskätt paradoksidest («olen elanud ebamoraalselt suurest moraalsusest, suurest kõlblusest» ja «[m]itte et mina olen ebakõlbline, (...) vaid et ma olin kõlbline»), kuid ka julgetes vastandustes ümbritseva maailmaga («nagu sina arvad, sest sina arvad, nagu arvavad kõik inimesed ja nagu arvab sellepärast jumalgi»). Teisalt viitab pihtimisega kaasnev künism ja osutused moraalselt devalveerunud ühiskonnale taas Tammsaare enese kultuurikriitikale. Selles võib näha ka vastust retsptsiooni kohati vastandlikele arvamustele Rudolfi vahekorra autori ideoloogiaga – tema peamine iseärasus seisneb teadlikkuses iseenese positsioonist Tammsaare maailmavaate ja kriitiliste seisukohtade taustal. See tingib ka kohatise romaanikontekstist väljaulatuvaid sõnavalinguid, mis võimaldab tegelaskõne raames avada ka muid ühiskondlikke probleeme.

Rudolfi lehekülgede pikkune monoloog kultuurkapitalist – retseptsioonis üks sagedamini viidatud katkendeid romaanis – on ehedamaid näiteid autori- ja tegelaskõne omapärasest ühinemisest. Kahtlemata on tegemist Tammsaare ensese kultuuripoliitiliste mõtetega, mille otseseid vasteid võib leida ka publitsistikast, samas on Rudolf pandud kõnelema viisil, mis peegeldab otseselt tema (keelelist) mõttemaailma. Võttes parodiaobjektiks nii keeleuuenduse kui käibiva kapitalidiskursuse, ilmnevad koomiliste keelemängude taustal ka kehalised ja söömisega seotud metafoorid («Varem või hiljem ta pühib oma suu ärist puhtaks, (...) nii et tema nilbaku ainult oma vaatelikku keelt, kui teised neelavad reaalselt kapitali.»), mis läbivad sageli ka tema kõnelusi iseenesest. Oma armumist käsitleb Rudolf korduvalt kui «vaimlist ja hingelist seedimist», mis vastandeid siduva fraasina peegeldab ka temas endas kätkevaid lahkuminevaid poolusi.

Samas tuleb tõdeda, et Tammsaare tegelaskõnele omaseks peetav dialektilises ja afektiivsus, mis on seotud Dostojevski lõhestunud karakterite eeskujuga, väljendub Rudolfi puhul küllaltki «rahulikul» moel. Rudolfi kõnelused on enamasti lihtsalt filosoofilised mõtelused, mis sageli asendavad ka radikaalseid elusamme – tema dostojevskilikud heitlused taanduvad tammsaarelikeks kordusteks ja loetlemiseks, meenutades sageli pigem mõlgutlemist ja lobisemist kui tegelikku eluvõitlust. Tammsaare poeetilisele maailmale omased eksistentsiaalsed ja religioossed põhiprobleemid muutuvad Rudolfi kõneluste kaudu sõnaohtrateks mõttelisteks eksperimentideks, mis määratakse läbikukkumisele. Neitsilik lunastus jääb keeleliseks illusiooniks ning armastusele töötab vastu endassesuubuv aeg, mis manifesteerub tingiva kõneviisi ja tammsaarelike ajafilosofoemide kaudu: «nõnda on see ometi kõige parem (...) sest ükskord oleks see ikka tulnud».

Vastamisi seatakse niisiis armastus ja keel, misjuures suurem mõjuvõim jääb viimasele – Rudolfi kõneldud sõnad hakkavad tema enese teadmata ja tahtmata sündmustikku mõjutama, kutsudes esile nii abieelulahutuse ja lõpuks ka tema enese surma. Rudolf Ikka puhul on äärmuseni viidud Tammsaare jutustamisstiili erijoon, mille käigus tegelaste esialgne pretensioonitu lobisemine osutub möödapääsmatuks eluplaaniks ning määrab ühtlasi ka edaspidised süžeeikäigud. Nii ilmneb keele iseeneslik vägi, mis saab määrava rolli kogu romaanitervikus. Tammsaare arusaam ilukirjandusliku sõna potentsiaalset, mis on ajalike inimsaatuste ülene, jääb kõlama ka «Elu ja armastuse» lõpulehekülgedel – ‘ikka’, mis on Rudolf Ikka viimaste sõnade hulgas, jääb püsima kui kirjanduslik sümbol sõna igavikulisusest.

Läbiviidud vaatluse käigus osutus tegelaskõne väga mitmekihiliseks uurimismaterjaliks, milles avaldusid lisaks karakteriomadustele ka keelekasutuse olemuslikud seosed romaani süžee ja autori loomingutervikus esinevate poeetiliste motiividega. Teatud omapärad, mis puudutavad eesti keele grammatikat (tingiv kõneviis) ja algupärast väljendusviisi (sõnapaarid) võiksid olla viljakad ka edaspidisteks Tammsaare keelekasutust käsitlevateks uurimusteks – antud töös mõtestati neid vaid ühe tegelaskõne piires.

Summary

The Bachelor's thesis «Use of Language in Character Creation, in the Example of Rudolf Ikka» analyses one of the main characters in the novel «Life and Love» (1934) by Anton Hansen Tammsaare. Rudolf Ikka has often been referred to as one of the most loquacious characters in the author's oeuvre, which is also one of the main starting points of this research.

Earlier commentators and interpreters of the novel have pointed out that Rudolf's language use contains a variety of the author's stylistic features, such as paradoxes, wordplay, repetition and sceptical philosophising. He is also considered to be «closely related» to Tammsaare himself, not only in terms of language use, but also in the author's world view in general.

The main objective of this Bachelor's thesis is to find the principal significant connections between Rudolf's monologues and the author's poetics. The term 'poetics' is used in a broad sense, encompassing both the literary and philosophical aspects of the author's creative thought.

The Bachelor's thesis is mostly based on the novel's earlier reception, which is presented in the first chapter. The first chapter also contains the theoretical background and an overview of the main poetic features and literary techniques in Tammsaare's work.

The analysis revealed that Rudolf's language use does not only reflect the main aspects of his character, but also has an independent role regarding the novel's storyline and the author's poetics.

One of the central topics in «Life and Love» concerns morality, which is played out mostly through Rudolf's verbose self-exposure. His confessions about his earlier immoral lifestyle reflect not only his own dualistic features, but also the ambivalent relation with the author's ideology. On the one hand, Rudolf's paradoxical and oppositional language use can be understood on the basis of his «double existence» of hedonism and moralism. On the other hand, he is a verbal medium of Tammsaare's own critics towards the moral degradation of the contemporary culture. This unusual mixture of authorial and character-related traits draws

forth other speech situations, where their dual-voice amalgamates into a tirade against the government's financial support for writers.

The main concern of Rudolf's monologues, however, is mostly language itself – his word-related speculations indicate that linguistic communication is basically inadequate to express human thoughts, feelings or even love itself. He shares Tammsaare's belief that words are in their essence deceitful. Surprisingly, during the course of the novel, his own beguiling words start to control the chain of events, irrespective of his will. Thus emerges the unexpected power of language itself – Rudolf's unpretentious word-flow evokes the end of his marriage and his own death. His philosophically multi-layered excursions from the novel's main storyline are in their core Rudolf's (and the whole story's) predestined ending.

Kirjandus

Annist, August 2011. Tammsaare kui kultuurikriitik ja intellektualismi agoonia. – Noorusmaa. Tartu: Ilmamaa, lk 329–353.

Annus, Epp. Undusk, Rein 1997. Klassika ja narratiivsus. Tallinn: Underi ja Tuglase kirjanduskeskus.

Annus, Epp 2001. Anton Hansen Tammsaare. – Eesti kirjanduslugu. Tallinn: Koolibri, lk 275–291.

Bahtin, Mihhail 1987. Valitud töid. Tallinn: Eesti Raamat.

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat 2009. Toimetanud M. Langemets, M. Tiits, T. Valdre, L. Veskis, Ü. Viks, P. Voll, J. Kaarma. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Eesti keele käsiraamat 2007. Koostanud M. Erelt, T. Erelt, K. Ross. – Tingiv kõneviis. Tallinn: Eesti keele sihtasutus, lk 281–281.

Enniko, Kalju. Villup, Astrid 1978. „Tõe ja õiguse“ I osa keelestatistikat. – Keel ja kirjandus nr 1, lk 28–42.

Grišakova, Marina 2005. Mõtteid Tammsaarest, Nietzschest ja Dostojevskist. – Vikerkaar, nr. 1–2, lk 80–86.

Hinrikus, Mirjam 2011. Dekadentlik modernsuskogemus A. H. Tammsaare ja nooreestlaste loomingus. Tallinn: Tallinna Ülikool.

Haug, Toomas 2010. A. H. T. surm Aafrikas. – Klassikute lahkumine. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 39–65.

Jaanus, Maire 2005. Tammsaare ja armastus. – Vikerkaar nr 1/2, lk 119–137.

Kaplinski, Jaan 2004. Soome-ugri keeled ja filosoofia. – Kõik on ime. Tartu: Ilmamaa, lk 194–220.

Köst, Endla 1977. A. H. Tammsaare romaani «Elu ja armastus» retseptsiooni vaatlusi. – Sõna, mõte, inimene. Tallinn: Eesti Raamat, lk 98–127.

Kõiv, Madis 2005. Luhta-minek. Tartu: Ilmamaa, lk 158–164.

Loorits, Oskar 1990. Eesti rahvausundi maailmavaade. Tallinn: Perioodika.

- Lotman, Juri* 2006. Kunstilise teksti struktuur. Tallinn: Tänapäev.
- Lotman, Juri* 2006. Keel kui kirjanduse materjal. – Kultuurisemiootika. Tallinn: Olion, lk 38 – 44.
- Mandri, Maria* 2013. A. H. Tammsaare romaanisarja “Tõde ja õigus” I osa tegelaskõnes. Tartu: Tartu Ülikool.
- Masing, Uku* 2004. Keelest ja meelest. – Taevapõdra rahvaste meelest ehk juttu boreaalsest hoiakust. Tartu: Ilmamaa, lk 239–360.
- Mutt, Mihkel* 2014. Tamjevski ja Dostosaare. – Looming nr 1, lk 72–89.
- Nirk, Endel* 1983. Ühe ammu aegunud mõrvaloo järeljuurdluskatse. – Keel ja kirjandus nr 4, lk 172–188.
- Oras, Ants* 2009. Eesti romaan aastal 1934. – Kriitiku külaskäik. Tartu: Ilmamaa, lk 218–245.
- Palgi, Daniel* 1938. Kunstlikust võttest A. H. Tammsaare romaanide ehituses. – Eesti Kirjandus nr. 1, lk. 20–33.
- Puhvel, Heino* 1984. Järelsõna romaanile «Elu ja armastus». Tallinn: Eesti raamat.
- Sang, Joel* 1978. Teatamislaadid Tammsaare tekstis. – Keel ja Kirjandus, nr. 2, lk. 80–86.
- Siimisker, Helene* 1961. Koomilisest A. H. Tammsaare varasemas loomingus. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Siimisker, Helene* 1978. Süüd ja surm A. H. Tammsaare loomingus. Looming nr 5, lk 821–844.
- Scholz, Friedrich* 2001. Paradoksi väljendusvormid Anton Hansen-Tammsaare romaanis «Põrgupõhja uus Vanapagan». Tlk Tiiu Relve. – Tammsaare maailmakirjanikuna. Tallinn: Olion, 129–142.
- Siirak, Erna* 1977. Stiiliteoreetiline Tammsaare. – Sõna, mõte, inimene. Tallinn: Eesti Raamat, lk 60–70.
- Tammsaare, Anton Hansen* 1984. Elu ja armastus. Tallinn: Eesti raamat Tuglas, Friedebert 1923. Eesti kirjandus 1922. – Looming nr 2, lk 140–150.
- Tammsaare, Anton Hansen* 1986. Publistsitika I (1902–1914). – Kogutud teosed XV. Tallinn: Eesti Raamat.
- Tammsaare, Anton Hansen* 1988. Publistsitika II (1914–1925). – Kogutud teosed XVI. Tallinn: Eesti Raamat.
- Tammsaare, Anton Hansen* 1990. Publistsitika III (1926–1940). – Kogutud teosed XVII. Tallinn: Eesti Raamat.
- Tammsaare, Anton Hansen* 2011. Armastusest ja lapselikkusest. Tartu: Ilmamaa.

- Treier, Elem* 2000. Tammsaare ja transtsendentne inimene. – Tammsaare ja tema «Tõde ja õigus». Tallinn: Olion, lk 141–159.
- Tuglas, Friedebert* 1933. Eesti romaan 1932. – Eesti kirjandus nr 2, lk 49–61.
- Tuglas, Friedebert* 2004. A. H. Tammsaare: Elu ja armastus (1934). – Kogutud teosed 10. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 286–289.
- Undusk, Jaan* 1998. Maagiline müstiline keel. Tallinn: Virgela.
- Undusk, Jaan* 2013. Armastus ja sotsioloogia. Sissevaade Tammsaare omailma. – Armastus ja sotsioloogia. Tallinn: Underi ja Tuglase kirjanduskeskus, lk 242–342.
- Undusk, Rein* 2013. Romaani ma armastasin sakslast vormist ja struktuurist. – Armastus ja sotsioloogia. Tallinn: Underi ja Tuglase kirjanduskeskus, lk 82–91.
- Vaino, Maarja* 2011. Irratsionaalsuse poeetika A. H. Tammsaare loomingus. Tallinn: Tallinna Ülikool.
- Vaino, Maarja* 2014. Tammsaare üllatusromaan. Järelsõna romaanile «Elu ja armastus». Tallinn: Hea Lugu, lk 301–304.
- Veidemann, Rein* 2013. A. H. Tammsaare «Ma armastasin sakslast»: tekstisemiootiline aspekt. – Armastus ja sotsioloogia. Tallinn: Underi ja Tuglase kirjanduskeskus, lk 92–100.
- Vene, Ilmar* 1997. Don Juani ja Wertheri armastus. – Vahemere tuuled hüperboreas. Tartu: Ilmamaa, lk 90–116.
- Vene, Ilmar* 2007. Tammsaare ja Dostojevski. – Keel ja kirjandus nr 5, lk 345–356.
- Õnnepalu, Tõnu* 2011. Tammsaare kui eestluse alustekst/eestlase pealistekk. – Ainus armastus. Tallinn: Varrak, lk 46–59.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina,

(*autori nimi*)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

mille

juhendaja

on

1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu alates **02.06.2014** kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, **02.06.2014**